

Ж. Қайырбаев, Қ. Амралиев

ҲӘМ УСТАЗ, ҲӘМ ИЛИМПАЗ

ПРОФЕССОР ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВТЫҢ
ӨМИРИ ҲӘМ ИЛИМИЙ-ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ЖОЛЫ
ҲАҚҒЫНДА

Очерк

НӨКІС
«БИЛИМ»
1991

74.204
К—26

Ж. Қайырбаев, К. Амралиев
Ҳәм устаз, ҳәм илимпаз.
(ред. Ж. Пирназарова) — Нөкис
«Билим» — 1991. 56 бет.

Китапшада республикамыздың белгили тилши-илимпазы, Қарақалпақстан АССРына мийнети сиңген илим гайраткери, Өзбекстан ССР халық билимлендириўниң отличниги, филология илимлериниң докторы, профессор Е. Бердимуратовтын өмири, илимий-жәмийетлик хызметлери, илимий-методикалық мийнетлери ҳаққында қысқаша мағлыұматлар бериледи.

Китапша «Үлкемиздиң әжайып адамлары» сериясынан шығарылып отыр.

К 47022070204 — 045
М — 361 (06) — 91

ISBN 5 — 7698 — 0001 — 1

© «Билим» баспасы — 1991.

Ол қатты жығылды. Отарбай жорасы менен велосипед жарыстыраман деп жүргенде, күннің қатты ыссылығынан ба ямаса дым шаршағанлықтан ба, ол жағын билмейди, әйтеуір еснен тана құлапты, көзін ашса, кеселханада жатыр. Қасында бир ақ халатлы үлкенлеу хаял менен өзінің муғаллими Жумабай отыр.

— Қалайсан, Есемурат! — деди муғаллим күлімсіреп.

Сөйлейин десе сөйлей алмайды. Тамағына бир нәрсе кепленіп қалып, аўзын ашса, төгилип кететуғындай тығылып тур. Тек басын ийзеп, жақсыман дегендей болды. Бир мәхәли апасы келди.

— Қалайсан, шырағым, — деп жалбырақлап атыр. Бираз үнсизликтен кейін:

— Жақсы күтә жақсы. Хәзир дем алып атыр—деди Жумабай муғаллим бул ушын жууап берип.

— Апа, сиз қайта бериңиз. Өзим қасында боламан ғой.

— Рахмет, шырағым, үйде кишкене балалар қалып еди. Ертең келермен. Қарап тура гөр иним, — деди де апасы шығып кетти.

Барлығын сезіп атыр, көріп атыр. Бирақ сөйлеуге халы жоқ. Жумабай муғаллим қандай жақсы адам. Сестра хаялдың айтыуына қарағанда, буны аўылдан еки қолына көтерип, Шымбайдағы кеселханаға пияда алып келген. «Не деген узақ жолды басып өткен. Неше саат жүріп келгенлигин, қудай билсин. Үлкейгенде өзим де усындай муғаллим боламан. Муғаллимшилик қандай жақсы кәсип. Адамлардың ғамхоры ғой. Мине, бүгін хәмме жумысын таслап, қасымда отыр. Әх, сениң усы мийнетлеринди ақлай алсам, жақсы болар

еди-аў, әдиўли устазым!» Усындай ойлар қушағында жатып көзи илинип, уйқыға кетти...

Кеселханада бир ай жатып сауалып шықты. Шығаман дегенше, муғаллими Жумабай бир неше мәртебе келип кетти. Бир мәрте бирге оқыған жораларын, класслас қызларын да ертип келипти. Буған Есемурат қандай қуғанды дейсең.

«Урыс басланды» деген хабар Шымбайдан алысырақта жайласқан Есемураттың аўылына да жылдырымдай жетип келди.

Усылай етип, оның балалық дәўири Уллы Ұатандарлық урыс жылларына туўра келди, ол да урыс дәўириниң басқа балаларындай балалықтың не екенлигин билмей тез ержетти. Себеби ер—азаматлардың көпшилиги қолына қурал алып, фронтқа атланды. Усылардың арасында Жумабай муғаллим де бар еди. Ол кетеринде Есемуратқа:

— Жақсы оқы. Келешек сизлердики. Халқың сүйген үлкен азамат болыўыңа тилеклеспен,—деп оның маңлайынан сўйди. Есемурат сонда «Әлбетте, муғаллим, жақсы оқыйман, көп оқып сиздей муғаллим боламан» демекши еди, бирақ көзиниң жасы айланып, тығылып, сөйлей алмады. Муғаллим тағы бир рет оның басынан сыйпап:

— Ал, хош, Есемурат, бизлер аман болсақ, жаўды жеңип қайтармыз, күтинлер, — деп жүрип кеткен еди...

Аўылда тек ҳаял-қызлар, кемпир-ғаррылар қалды. Енди жумыстың барлық аўырманлығы балаларға, ҳаял-қызлардың мойнына шөкти. Есемурат та қолына кетпен алып пахта атызында мийнет етти, табель алды хәм оқыўын даўам етти. Атыз басында, үйде жаўынгерлерден келген хатларды ата-аналарына, аға-қарындасларына оқып берди, қуўанышларына ортақласып, бирге қуғанды. Қайғылы қара хатларды да оқыўға туўра келди. Бундай жағдайда ата-анасының, апа-қарындасларының қайғысына қамсығып, көзине жас алып, муң-

шерин бирге көтеристи. Күни менен пахта атызында болса түнде ҳаяллардан дүзилген көк егис бригадасында жұмыс иследи, өгизлерди қосқа жегип, жер айдады, жүўери екти, оны орды, қырман айдады, қулласы, күни-түни жұмыс ислеп, фронтқа қолдан келген жәрдемши аямады.

Урыс жеңис пенен тамам болды. Ел-халық қуўаныш қушағында. Урысқа кеткен жигитлердиң бирли-ярым-лары қайтып келе баслады. Көбиси майып. Бирақ көкиректери орден-медальларға толы. Олар бул жигитлердиң урыс майданында қаҳарманлық ислеринен хабар бергендей жарық-журық етер еди. Жумабай мұғаллим қайтпады. Изинен қара хат келди. Жалғыз анасы бар еди. Ол да жақында қайғыдан қайтыс болды. Оған Есемурат барып туратуғын еди. Хәр барған сәйи:

— Есемурат балам, Жумабайдан хат келсе, дәрриў үйге кел, ҳеш иркилме. Оқып бер-дейтуғын еди.

Әх, нәлетий урыс! Сен кимлердиң басына қайғы-ғәп-летиң салмадың?!

Есемурат Жумабай мұғаллиминдей устаз болыўды бурын да әрман ететугын еди. Жумабай мұғаллимниң артынан суўық хабар келгеннен кейин, усы ойына биротала бекинди. Егер ол басқа кәсипти ийелесе, Жумабай мұғаллимниң нәсиятын тәрк етип кеткендей, өзин оның алдында гүналы болғандай сезинди. Ол өзиниң алдына қойған усы әрманын орынлаў ушын Шымбайдағы педагогикалық училищеге оқыўға түсти. Ол дәўирде Шымбай педагогикалық училищесин Қарақалпақ интеллигенциясын таярлаўда ең алдыңғы қатардағы оқыў орынларының бири болды. Онда республикаға белгилли мұғаллимлер, жәмийетлик искерлер сабақ берди. Олар студентлерге билим хәм тәрбия бериўде актив көзге түсти. Сонлықтан оларды халық қатты хұрметледди. Училищени табыслы питкерген жаслардан тек республикамызда ғана емес, пүткил союзлық масштабта

белгили болған алымлар, шайыр — жазыушылар, жәмийетлик искерлер өсип жетилисти. Мине, солардың бири, ҳазир биз сөз етип атырған филология илимлериниң докторы, профессор Есемурат Бердимуратов еди.

Училищени айрықша бақалар менен тамамлаған Есемурат өзиниң туўылған аўылындағы мектепте баслаўыш класс муғаллими болып, устазлық кәсибин баслады.

Хәр сабаққа кирген сайын Жумабай муғаллимниң «Қәне балалар бүгин сизлер менен не өтемиз» деген жыллы сөзлери есине түсип, өзиниң мудамы меҳрийбанлық нурын шашып туратуғын кулимсиреген мулайым көзлери елеслейди. Есемурат өзин сол муғаллиминдей әлпайым услаўға, балаларға ең жақын адамындай қатнас жасаўға тырысты. Бул устазының оған берген, бирақ жазылмай, тек ғана ядында мәңги хат болып қалған несиатын орынлаў ушын ислеген дәслепки қәдемлери еди. Бул қәдемлер сәтли басланды. Жас муғаллимниң барлық билимин, устазлық шеберлигин, уқыбын, талантын, күш-жигерин жасларды адамгершилик рухында тәрбиялаўға жумсаған ис-қәрекетлери көзге түспей қалған жоқ. Аз күнниң ишинде үлкен абыройға ийе болды.

Қызығы менен қыйыншылығы мол устазлық кәсиптиң қыры менен сырын хәр тәрәплеме өзлестиремен деп жүргенде төрт жылдай ўақыттың жылдырымдай қалай тез өткенлигин сезбей де қалды. Есемурат билиминиң еле де болса азлаў, сайызлаў екенлигин, күннен-күнге өсип киятырған жаслардың билимге деген қуштарлығын, оны қанаатландырыў ушын тек ғана хәр тәрәплеме терең билимниң қажетлигин, оның ушын және де оқыў зәрүрлигин сезине баслады. Жоқары мағлыўматлы қәниге болмай турып, толық мәниндеги устаз деген атаққа — миясар бола алмайтуғынлығына түсинди. Оның бул ойын кәсиплеслери де, туўған-туўысқанлары да қоллап-қуўатлады. Ол дәўирде еле де болса

муғаллим жетиспейтуғын еди. Әсиресе жас та болса, искерлиги менен көзге түскен, ишпен хәм балалардың ең сүйикли муғаллимине айналған Есемуратты мектеп дирекциясы жибергиси келмей, «қатты қыйналды, кейинирек оқыйсаң да, сырттан оқысаң да болмай ма» деген сөзлер айтты. Бирақ Есемурат өз дегенинен қайтпады. Жоқары мағлыұматлы қәниге болмай турып, жасларға толық билим беріу мүмкин емес екенлигин түсіндирди.

Ол рус тили хәм әдебияты факультетине түсиу үшін қунт пенен таярланды. Рус тилин жақсы билмейтуғын ауыл баласына бирден рус тилинде дурыс сөйлеп, дурыс жазып кетиу, әлбетте, қыйын болды. Бирақ алған бағытынан қайтпайтуғын Есемурат рус тилиндеги китапларды көп оқыды, сөзликлерден пайдаланды, аударды, түсинбегенлерин Шымбайдағы рус тили муғаллимлеринен сорап билди. Қулласы, 1952-жылы Есемурат Нөкис педагогикалық институттын рус тили хәм әдебият факультетине түсиуге мәжбүр болды. Рус тили хәм әдебиятынан имтихан алған муғаллимлер Есемураттын рус тилинде жақсы сөйлейтуғынлығына тәсийин қалды хәм күтә жоқары баға қойды. «Қәнекей, усындай абитуриентлер көп болса» деп оған рыйзашылығын билдирди.

Тәшүишли хәм қызықлы студентлик жыллар басланды. Бир күннен бир күн қызықлы. Лекциялар, практикалық жұмыслар, өз бетинше излениу. Китапхана, оқыу залы. Том-том китап ақтарыу, керекли материалларды излеу, түсинбеген сөзлерди сөзликлерден қарастырып аударуу хәм т. б. Есемураттын ең тийкаргы жұмыс стилине айналды.

Муғаллимлер П. И. Сенин, А. Н. Сидоров, А. Жақсыбаев хәм т. б. Есемураттын билимлилигине, әсиресе тапсырған жұмысты тап-туйнақтай етип орындап келиушилигине айрықша рыйза болды, оның келешекте

жақсы маман, қәниге болып шығатуғынына зор исеним билдирди.

Есемуратты әсиресе тил илими қатты қызықтырды. Рус лингвистлериниң мийнетлерин қызыға оқыды, олардың теориялық пикирлерин жан-жақлы өзлестирди. Устазы доцент П. И. Сенин оған келешекте тил билими менен айналысыў кереклигин, егер тил илиминиң елде болса шешилмей атырған аз изертленген проблемаларының бирин қолға алып, изертлеў жумысларын жүргизсе, оннан бир нәтийже шығыўы мүмкин екенлигин айтты.

Институтты жақсы питкергенлердин қатарында оны институт дирекциясы институттың сырттан оқыў бөлиминде дәслеп методист, сонынан консультпункттиң баслығы етип бекитти. Сырттан оқыў бөлиминиң жумысын жанландырыў, бир жөнге салыў исинде актив көзге түсти.

Районларға барып, сырттан оқыўшы студентлерге ҳәр қыйлы пән муғаллимлериниң сессия аралығында консультациялар бериўин, имтихан, зачетлар алып, контроль ҳәм курс жумысларын қабыл етиўин шөлкемлестирди. Бул сырттан оқыўшы студентлердин ўақтың үнемлеўге мүмкиншилик берди ҳәм ҳәпте сайын имтихан, зачет, контроль ҳәм курс жумысларын тапсырыў ушын ҳәлек болып Нәкиске келип кетиўинен қутқарды. Ол рус группаларына арналған қарақалпақ тили бойынша контроль жумыслары ҳәм оларды қалай орындаў кереклигин баянлаған методикалық көрсетпе жазды. Бул Қарақалпақ-мәмлекетлик пединститутында қарақалпақ тили бойынша жазылған туңғыш методикалық қолланбалардың бири болды десек асыра айтқанымыз болмайды.

Есемурат 1957-жылы Қарақалпақ тили кафедрасына муғаллим болып өтті. Ол бурын студент болса, ҳәзир устаз. Бурын өзин оқытқан муғаллимлери менен бирге

жасларға тия илиминің сырларын терең үйретуіге киристи. Есемуратқа дәлепкі ұақытлары көп таярланыўға туўра келди. Бурын муғаллимнің айтқанларын жазып, көрсеткен әдебиатларынан керекли материалларды оқып, көширип, өзінше пайдаланыўды өзлестирсе, енди өзи студентлерге лекция оқыйды, практикалық жұмыслар өткереді. Бул анағурлым қыйын. Себеби жоқары оқыў орнына арналған сабақлықлар, таяр материаллар жоқ. Оны өзиң ҳәр жерден шөплеп, терип, лекция текстин таярлайсаң. Практикалық жұмыслардың тапсырмасын ислеп шығасаң. Ол ушын Қарақалпақ тилиндеги әдебий шығармалардың керекли текстлерди, мысалларды, гәплерди ҳәттеки сөзлерди таңлайсаң. Не деген машақатлы, бул муғаллимшилик деген қәнигелик. Күни-түни отырып, ҳәр қыйлы әдебиатлардан қурастырып жазып әкелген лекцияңды еки сааттың ишинде таўсасанда қоясаң. Студентлердің көпшилиги жазып, айырым жазбағанлары тыңлап, сабақ питкеннен соң, сораў берсе берип, бермесе ыңжыңсыз саған дым деместен шығып кететуғыны бар-аў. Сеңиң усы лекция текстен таярлаў ушын қаншелли мийнет еткенлигинди бир есапқа алса екен-аў. Әлбетте, мийнетинди ҳеш кимге миннет қылмайсаң ғой. Сонда да муғаллимшилик кәсиптиң буншелли қыйыншылыққа толы маза-сыз маманлық екенлигин түсинсе екен дейсең ғой баяғы. Гейде Есемурат шаршаған ұақытларында усындай ойлар қушағына берилетуғын еди.

Деген менен жиғерли жас жигиттиң бир лекциясы бир лекциясынан қызықлырақ етсе, ал ол өткерген практикалық жұмысларда студентлер қызық пикир алысып, ҳәттеки гейде өз-ара таласып, ҳәр ким өз пикирин дәлиллеп, тастыйықлаўға тырысып, қызыл геғирдек болып қалатуғын еди. Усындай гезлери гейде оның өзи де студентлердің қайсысының пикиринің дурьс, ал қайсысының пикиринің надурьс екенлигин айыра ал-

май, көп ойланып қалады. Бул мәселениң дурыс шешилуіні келеси сабаққа шекем басы ашық қалдырууды студентлерге усыныс етип тийисли әдебиятларды көзден тағы бир мәрте өткерип келиуіні өтинеди хәм өзи де соған байланысly материалларды қарастырып келеси сабақлардың биринде студентлер менен биргелесип сол мәселени тағы бир рет додалап, олардың пикирлерин тыңлап, дурыс шешимге келип отырды. Усы сыяқлы тартысly мәселелерди шешилуіне қыйланған ўақытлары жасы үлкен муғаллимлерден, Көшербай аға Бердимуратовтан, Айтжан аға Есемуратовтан сорап биргелесип пикир алысып, дурыс шешимин табыўға тырысты.

Қулласы, қандай қыйын мәселе болсын Есемурат оның дурыс шешимин, анықламасын таппағаншелли қоймайды, излене берди, ақырында мудама таўып отырды. Ол өзбек халқының уллы шайыры Алишер Науаийның «билмегинин сорап билген алым, ал билмегинин сорамаған өзине залым» деген даналық ўәсиятын мудама ядында беккем тутты хәм билмегенлерин сорап билуіне хеш ўақытта қысынбады.

Усылай етип Есемурат аз ғана ўақыттың ишинде студент жаслардың ең жақын, хұрметли, абырайлы устазларының бирине айналды.

Есемураттың және бир өзгешелиги бул дәўирде оның жаслығы еди. Студентлер сабақтан бос ўақытларында оның жанына келип, хәр қыйлы темаларда, көбинесе дослық, жолдаслық, муҳаббат темаларында ашықтан-ашық сырлас жолдасындай сөйлесетуғын пикир алысатуғын, хәттеки айырым купыя мәселелерде де ойласатуғын еди.

Студентлик кешслерди, диспутларды хәм тағы басқа илажларды шөлкемлестириўде де ол факультет комсомол шөлкемине ең актив жәрдемши бола билди. Студентлер менен бирге кино фильмлерге, таза спектакльлерге, концертлерге, музейлерге барып, кейнинен көр-

генлери тийкарында пикир алысса, гейде студентлер менен тарийхый қалалар Хийўа, Гөне Үргенч, Бухара, Самарқандқа саяхатлар жасап қайтты. Студентлик жатақханаларда жийи-жийи болып, ҳәр қыйлы мәселелер бойынша сөйлескүлер өткерди, кешелерге қатнасып, өзиниң шебер шөлкемлестириўшилиқ уқыбын көрсетип жүрди...

60-жыллары автономиялы республика мектеплериндеги рус класларында қарақалпақ тилин өтиў кеўилдегидей емес еди. Хәттеки дурыслы программа, сабақлықлар жоқтың қасында. Барлары да басқа республика мектеплерине арналған сабақлықлардың аудармасы ямаса солар үлгисинде дүзилген китаплар еди. Хәқыйқатында, қарақалпақ тилиниң өзине тән спецификалық өзгешеликлерин есапқа алған, республика турмысына, мәдениятына, әдебиятына тийисли материаллардан дүзилген программа хәм сабақлықлар керек болды. Есемурат рус класларына арналған қарақалпақ тили пәниниң программасы менен сабақлықлар дүзиў исине Көшербай аға Бердимуратов хәм Баймурат Қутлымуратов пенен бирликте кирисип, 1960-жылы V — VI рус класларына арналған «Қарақалпақ тили» атлы сабақлығын, ал 1961-жылы рус класларына (III-XI) арналған «Қарақалпақ тили» программасын баспадан шығарды.

Ендигиден былай республикамыздағы рус мектеплеринде 3-класстан баслап қарақалпақ тили өтилетуғын болды. Рус мектебин питкерген оқыўшылар қарақалпақ тилинде аўызсеки сөйлеп, жазба түрде өз пикирлерин еркин жеткере алатуғын болыўы тийис. Бунда мектеп оқыўшыларына арналған сабақлықлардың хызмети айрықша. Себеби солар арқалы бир халық екинши бир халықтың тилин үйренеди. Хәр бир совет адамы қайсы миллеттен болыўына қарамастан, өзи турған жердеги халықтың тилин билиўге қызығады. Бул исте Есемураттың жоқарыда аты аталған китабының орны айрықша

болды. Ол рус оқыушыларына қарақалпақ тилинен билім бериўде сол дәўирде кең қолланылған сапалы сабақлықлардың алдыңғы қатарынан орын алды.

Усы жыллары Қарақалпақ мектеплерине арналған бирнеше сабақлықларға Қарақалпақстан билимлендириў министрлиги Конкурс жәриялады. Соның ишинде IV қарақалпақ класына арналған «Қарақалпақ тили» сабақлығы да бар еди. Есемураттың Көшербай аға менен бирге жазып тапсырған IV классқа арналған «Қарақалпақ тили» сабақлығының қолжазбасы конкурста женип шығып, жюри ағзаларының бир аўыздан мақуллаўы менен биринши сыйлық алыўға миясар болды ҳәм қарақалпақ мектеплериниң IV класына турақлы сабақлық есабында баспаға усынылды және 1962-жылдан баслап ҳәзирге шекем мектеплерде қолланылып киятыр.

Есемуратқа қарақалпақ тилиниң лексикалық составы, оның өзине тән өзгешеликтери еле де болса толық изертленбей, өзиниң изертлеўшисин күтип атырғандай көринер еди. Ол усы проблеманы қолға алыўды ойлады. Бул мәселе бойынша қарақалиақ тили кафедрасының баслығы доцент К. Бердимуратов пенен ойласты. Ол буның ойын күтә мақуллады ҳәм усы бойынша дәслеп студентлерге сабақлық жазып бериўди өтнинш етти. Себеби бул дәўирде қарақалпақ тили бойынша студентлерге арналған бирде сабақлық ямаса қолланба дузилмеген еди.

Студентлер тек ғана муғаллимлердиң лекциясы менен шекленип, ал өз бетинше материаллар излеўде әдеўир қыйланар еди. Себеби материаллардың көпшилиги рус тилинде болғанлықтан, рус тилин жақсы билмеген студентлер рус тилиндеги әдебиятларды толық өзлестире алмайтуғын еди. Сонлықтан өз ана тилинде қарақалпақ тилиниң лексикологиясы, оның қурылысы,

состав бөлеклери ҳаққында жазылған сабақлық студентлер ушын ҳаўа менен суўдай зэрүр болды.

Көшербай аға алдына түсип жүрип Есемуратқа институт дирекциясынан китапты жазыў ушын бир жыллық творчестволық отпускаи алып берди.

Жас устаз енди пүткиллей илим менен шуғылланыўға мүмкиншилик алды. Алма-Ата, Ташкент, Москва китапханаларында отырды, китаплар аўдарды, сарғайып кеткен газета-журнал бетлеринен өзине керекли материалларын изледи, рус ҳәм туўысқан халықлар илимпазларының теориялық мийнетлерин үйренди. Әсиресе қарақалпақ халқының аўыз әдебиятының ҳасыл ғазийнесинен, классик шайырлардың шығармаларына тил фактлерин, сөз маржанларын еринбей топлады, кейин оларды белгили бир системаға салып, классификациялады, оларға илимий анықламалар берди, жуўмақлаўлар жасады. Усының нәтийжесинде 1964-жылы «Хәзирги заман қарақалпақ тили, лексика» атлы китабын баспадан шығарды. Бул китапты республика жәмийетшилиги, әсиресе студентлер менен муғаллимлер коллективи жақсы күтип алды. Қарақалпақ тил илиминдеги жаңа алға илгерилеў, жаңаша пикир жүритиў, қарақалпақ лексикология илимининң изертлениўининң дәслепки басламасы, қол тийилмей атырған тыңға туўры жол салған биринши мийнетлердинң бири сыпатында баспа сөз бетинде жоқары баҳаланды ҳәм усы жылы Ташкентте «Хәзирги қарақалпақ тили лексикологиясының очерклерин» деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап, филология илимлерининң кандидаты деген илимий атаққа мянссар болды.

Рәсмий оппонентлери филология илимлерининң докторы С. И. Ибрагимов, филология илимлерининң кандидаты Д. С. Насыров ҳәм шығып сөйлеген Қ. Убайдуллаев жумыстың күтә жоқары сапада жазылғанлығын атап өтти. Мәселен, Қ. Убайдуллаев өзининң сөзинде, Бердимуратов Есемураттың жумысы кирисиў, үш бап

хәм жуўмақтан туратуғынлығын, кирисиў бөлиминде мақсети менен ўазыйпалары анық, дәл анықланғанлығын, яғный қарақалпақ тилиниң лексикасын мүмкиншилигинше толық көрсетиўди, оның семасиологиялық өзгешеликлерин, состав бөлеклерин анықлаўды; сөзликтиң түрлерин классификациялап, минезлеме берийди, қарақалпақ әдебий тилиниң қәлиплесиў хәм раўажланыў жолларын баянлаўды мақсет еткенлигин, биринши бапта ҳәзирги қарақалпақ тилиниң семасиологиялық өзгешеликлерин, сөздиң лексикалық хәм грамматикалық мәнилери, сөз мәнилериниң аўысыў жоллары, кеңсийи хәм тарайыўы, сөздиң көп мәнилиги, оның омонимлерден айырмашылығы, синоним, антоним және олардың өзине тән белгилери көркем әдебияттан алынған кең тил фактлери тийкарында талланғанлығын, жумыстың екинши бабында қарақалпақ әдебий тилиниң лексикалық составы сөз етилетуғынлығын, яғный сөзлик составтың тарийхий раўажланыўы хәм ҳәзирги жағдайы, тарийхий шығысы бойынша сөзлик составтың қурамы, оның қолланыў өриси бойынша түрлери, стиллик қолланыў өзгешеликлерин, қолланыў активлигиниң дәрежеси, фразеологиялық сөз дизбеклери, түрлерин хәр тәреплеме баянланатуғынлығын, қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин классификациялаў, академик Виноградовтың классификациясы тийкарында исленгенлигин дурыс деп есаплайтуғынлығын, ал жумыстың үшінши бабы пүткиллей лексикографиялық жумысларды анализлеўге арналғанлығын, бунда диссертант қарақалпақ тилиндеги ҳәзирги бар сөзликлердиң көпшилигиниң филологиялық сөзликлерге жататуғынлығын атап, оларға кең түрде жанжақлы таллаў жасағанлығын, жумыстың жуўмағында автордың ҳәзирги қарақалпақ тили лексикасының қарақалпақ халқының турмысы менен тиккелей байланыслы қәлиплесип, раўажланғанлығын хәм алдағы ўақытларда да

хэр тәрәплеме өсип, байый беретуғынлығын дурыс көрсеткенлигин баянлады.

1967-жылы Нөкисте Өзбекстан педагогика илим-изертлеу институтының Қарақалпақстан филиалы ашылды хәм бул илим — изертлеу институты филиалын дәслепки шөлкемлестиреушилердин бири сыпатында Есемурат Бердимуратовтың орны гиреули. Ол профессор Ж. А. Урумбаев пенен биргеликте усы илим орайының аяғын ғаз-ғаз басып, кең рауажланыуына хэр тәрәплеме басшылық етти, оны уйымластыруу, тийисли қәнигели илимий кадрлар менен толықтыруу, илимий жумысларды жолға қойыу ислерин хэр тәрәплеме алып барды.

Дәслеп Есемурат усында қарақалпақ тили хәм әдебиятын оқытыу методикасы секторының баслығы, ал 1968-1971-жыллары аралығында институт директорының орынбасары лауазымларында иследи. Ол бул жерде қарақалпақ мектептери ушын программалар, сабақлықлар, методикалық қолланбалар дүзиу исине актив араласты. Оның авторлығында хәм басқа да авторлар менен бирликте программалар, сабақлықлар, методикалық қолланбалар жазылып баспадан шығарылды, Алдыңғы қатарлы муғаллимлердин ис-усылларын үйренип, оларды топлау ислерин алып барды, район, орайларын (хәттеки бир мектеп муғаллимлериниң ис — тәжирийбелери тийкарында) муғаллимлердин илимий — методикалық конференцияларын шөлкемлестиреуге басшылық етти. Ең жақсы докладларды, илимий-методикалық мақалаларды жыйнап, жыл сайып илимий методикалық топламлар шығарды. Институт филиалының хәрбир хызметкеринин мектеп пенен тығыз байланыста болыуын қатты қадағалап барды, олардың илимий эксперимент жумыслар өткеруин мудама қоллап қууатлап отырды. Әсиресе илимий педагогикалық кадрлардың өсип жетилисиуине айрықша итибар берди. Хәр бир хызметкердин илимий темаларын қарап шығып,

оны дурыс плавластырыўына олардың мектеп турмысы менен дәўир талабына — толық жуўап бериўине айрықша итибар берди, баҳалы кеңеслерин олардан аямады. Илим менен шугылланған ҳәр бир хызметкердин Москва, Ташкент, Алма-Ата ҳәм тағы басқа орайлық қалалардың китапханаларына барып, тийисли әдебиятларды үйрениўине, белгили қәнигелерден консультация алып қайтыўына мудары шараят дәретип отырды. Усынын нәтийжесинде Өзбекстан педагогикалық илимизертлсў институтының Қарақалпақстан филиалы аз ғана ўақыттың ишинде республикамызда белгили илим орайларының бирине айналды.

Хәзирги дәўирде республика мектеплеринде ҳәрекет етип атырған қарақалпақ тили ҳәм әдебияты, рус тили ҳәм әдебияты бойынша және баслаўыш классларға арналған программалар, сабақлықлар методикалық қолланбалар менен көрсетпелердин көпшилиги усы институт хызметкерлеринин қәлемине тийисли. Олар мектеп муғаллимлерине сабақларды нәтийжели өткерив бойынша консультациялар шөлкемлестирди, методикалық қыйын мәселелерде муғаллимлерге кеңеслер берди. Улыўма мектеплердеги оқыў—тәрбия жумысларының сапасының жақсыланып сабақлардың билим ҳәм тәрбиялық тәсирлигинин артыўына қолдан келгенше жәрдемин аямады.

Институт хызметкерлеринин биразы Республикалық муғаллимлердин билимин жетилистириў институтының турақлы ҳәм актив лекторларына айналды. Мәселен, олардан филология илимлеринин кандидаты Қутлымуратовты, аға илимий хызметкерлер Өтепбергенованы, Султамуратовты айрықша атап өтсек болады. Олар билимин көтериўге келген муғаллимлерге педагогикалық илимлердин ең соңғы жетискенликлери бойынша лекция оқыды, практикалық жумыслар өткерип, қосымша консультациялар берди ҳәм программа және сабақлық

ларды толықтырыў, жетилистириў бойынша муғаллим-лер менен өз-ара пикир алысты.

Есемурат илимий кадрлардың тек ғана программа-лар, сабақлықлар, методикалық қолланбалар, көрсет-пелер хәм мақалалар жазыў менен шекленип қалмай, белгили бир педагогикалық хәм методикалық пробле-малар бойынша да илимий изертлеў жумысларын исле-ўине басшылық етти. Оларға жумысларының планла-рын дүзиўге жәрдем берди, үлкен алымлардан консуль-тациялар алыў ушын орайлық қалаларға жиберди, или-мий командировкалар, отпускарлар берди. Олар Мос-квада, Ташкентте, Алма-Атада хәм тағы басқа қала-ларда айлап, жыллап жатып көпшилик китапханалар-да, архивлерде жумыс иследи. Өзине керекли теориялық материалларды топлады; оларға илимий баҳа берди. Республика мектептеринде болып, илимий изертлеў хәм эксперимент жумысларын алып барды.

Алдыңғы қатарлы муғаллимлердин ис-тәжирийбе-лерин үйренди, олардың сабақларының буннан былайда жақсыланыўы, жетилисиўи ушын олар менен бирлесе отырып, сабақлықларды жаңаша дүзди, жаңа усыллар-ды қолланды, өзлери усынған экспериментлик са-бақ үлгилериниң нәтийжелерин сынап көрди, кемши-лик-жетискенликлерин есапқа алып, оны жетилистириў-дин жолларын излестирди. Усындай көп жыллық изле-ниўдин арқасында институт хызметкерлери арасынан дәслепки илим кандидатлары шыға баслады. Солар-дың бири Райда Павловна Хван еди. Ол қарақалпақ мектептеринде рус әдебиятын жергиликли миллий өз-гешеликлерди есапқа алып тийимли өтиўдин жолларын хәр тәреплеме илимий турғыдан дәлилленген үлкен мийнет жазып шықты. Оның бул мийнетин педагогика-лық илимдеги өзине тән жаналықлары бар баҳалы мийнет екенлигин Москва, Ташкент хәм Фрунзедеги белгили илимпазлар атап өтти хәм Р. П. Хван усы мий-

нет бойынша диссертация жақлап, педагогика илимлериниң кандидаты деген илимий атаққа ийе болды.

Баслауыш класс оқыушыларына эстетикалық тәрбия бериуде қарақалпақ балалар әдебиятының роли, әжмийети бойынша илимий изертлеу жумысын жүргизген Жоламанов Балмағамбет те усы проблема бойынша бақалы илимий мийнет дөретип, оны табыслы жақлап шықты хәм педагогика илимлериниң кандидаты дәрежесин ийеледи.

Қарақалпақ классик шайырларының педагогикалық көз қараслары бойынша илимий-изертлеу жумысларын алып барған Алеуов Әсербай да үлкен табысларға еристи. Ол да диссертация жақлап, педагогика илимлериниң кандидаты деген дәрежеге миясар болды. Әлбетте, институттағы бул табыслар Есемуратты қууандырмай қоймады. Ол басқа да илимий хызметкерлердиң бул бағдарда жумыс ислеуине жол-жоба берип отырды.

Соның менен бирге оның өзи де илимий жумысларын дауам етиуди бир минут та ядтан шығармады. Қарақалпақ тилиниң лексикологиясы бойынша мийнетин толықтырып, жетилстирип 1968-жылы оны қайтадан баспадан шығарды.

Оны қарақалпақ тилиниң жәмийеттеги ролиниң артып хәр түрли илим тарауларында кең қолланылуы дәтийжесинде функционаллық хызметиниң артыуына байланыслы функционаллық стиллериниң пайда болыл қәлиплесуи, рауажланыу жоллары қызықтырды хәм ол усы проблема бойынша илим—изертлеу жумысларын жүргизиуди алдына мақсет етип қойды. Бул хаққында тюркологиядағы көрнекли алымлар Н. А. Баскаков, М. Ш. Ширалиев, Ш. Т. Шаабдурахманов, Г. Мусабаев, Д. С. Насыров хәм тағы басқалар менен пикир алысты, ақыл-кеңеслерин тыңлады. Олар Есемураттың бул ойын мақуллады хәттеки бул жумысқа Н. А. Баскаков өзиниң консультант болууға таяр екенлигин, қолдан келгенше жәрдем беретугынылығын ес-

кертти. Белгилн тюркологлардан усындай қоллау, қу-
ятлау тапқан Есемурат қарақалпақ әдебий тилинің
функционаллық лексикасының өсиу жолларын изерт-
леуге кирисип кетти.

Бул бағдарда оған шет ел лингвистлеринин, рус
илимпазларының, тууысқан халықлардың алымларының
илимий мийнетлери, әсиресе лексикология хәм стилисти-
каға байланыслы бай әдебият мийрасы қапысын кең
ашты.

Не деген байлық, не деген шети де жоқ, шеги де
жоқ бағалы илимий гәзийне! Ал олардан өзине керек-
лилерин таңлап ала билиу де үлкен эрудицияны, хәр
тәреплеме лингвистикалық сезгирликти, терең билимди,
шыдамлылықты, күш-жигерди талап етеди. Оннан қа-
ла берсе, қарақалпақ әдебий тилинің сөз байлығы, оның
өзине тән стильлик өзгешеликлери, күтә ерте заман-
нан, Орхон-Енесей естеликлеринен баслап усы күнге
шекемги қәлиплесиу хәм рауажланыу жолы, халық ауыз
әдебияты, дәстанлар, классик шайырлардың шығарма-
лары тилинің өзинлик бет-бағдары, бүгинги өмиримиз-
деги қарақалпақ тилинің жәмийетлик хызметинин қос-
палы түрге айналыуы, қулласы, булардың хәммеси Есе-
мураттың алдына тилсимли, сыры қупыя, шет-шебер-
сиз телсгей теңиз, еле қол тийилмеген, бет пердеси
ашылмаған бир әжайып сыйқырлы дүньяны жайыл тас-
лады. Усылардан өзине кереклерин табыу, таңлап алыу
оксан түбине сүнгип, ҳинжи-маржан излеген менен
бирдей ен қыйын талаплардың бири екенлигин көргенде,
дәслепкисинде Есемурат жүрексинейин де деди. Не де-
ген ауыр мийнет! Мениң буған күшим, жигерим уақы-
тым, билимим жетсе болғаны ғой, жалғыз өзимниң ша-
мам жетер ме екен? деп гүманланды.

Көз қорқақ, қол батыр дегендей Есемурат неде
болса тәуекел деп бул исти атқарыуға бел байлады.
Дым болмаса, шет-шеберинен бир-еки-үш мақала,

китап жазып шығарсам да, үлкен министр орынлағаны болардағы деген ойлар да басына келип кетти.

Бир күні түсіне ұллы рус тілшиси академик Виноградов кирип: «Есемурат балам, қорықпа, нийстин дурыс, халық үшін хызмет стиўден жоқары не бар?! Сеннен үлкен үмит етеди халқың, тартынба» дегенин еле ұмытпайды.

Буны, әлбетте ол үлкен алымның мийнетлерин көп оқығаннан, оның илимий ойларының терсизлигине сүйсинин, усындай алымлар да дүньяда болған екен-аў деп таңланғанлығынан шығар деп ойлады. Деген менен усы сөз қалайда — оған үлкен демсў, сүйениш болғандай өзин еркин хәм иссинмили сезе баслады. Керекли китабың, материалың тез табыла қойса, бир сәри! Гейде айлап жыллап табылмайтуғынлығын қайтерсең! Ол үшін Ташкент, Алма-Ата, Қисв, Қазан, Москва китابخаналарынан зер-зесбил болып излегенди айтпайсаң ба? Және де олардың хәр қайсысы хәр жақта ғой. Хәр биреўине барыў үшін неше саатлап, (гейде поезд бенен неше күнлесп) жол жүриў, неше күнлесп отырыў, излениў дәркар емес пе?! Бундай китаптар биреў-екеў болса, оншелли қыйлапбайсаң ғой. Ал олар көп болса, қайтесең? Излейсең, табыўға хәрскет қыласаң, табасаң да. Себеби таппасаң, оқымасаң, илимий жұмысыңның бир жери кемис қалғандай тап сен излеген китапта айтылған ой-ликир есаңқа алыпбағандай сезиледи. Усы ой Есемуратта да болды. Сонлықтан да ол излениўин тоқтатпады. Изледи, изленди, ақыры излегенин тапты, таппағанша қоймады да. Мәселен, бир гана мысал. Есемурат Вандриестин «Тил» деген китабың хеш жерден таба алмай, қаншелли әуересарсаңға түсти? Ақыры оны таўып оқып, кеўилин басты. Усы бир китапты излеп таўып оқыўына неше күнлеген ўақыты кеткенлигин есине алғанда, Есемурат бул күнлери мыйығын бир тартып күлип қояды. Ал буныңдай жағдайлар Есемураттың өмиринде неше-неше дүркин болып өтти. Неше

күнлеп, азаннан түн ортасы болғанша кітапханаларда отырыу, онлаған жууан кітаптарды бастан-аяқ көзден өткеріу, журнал бетлерінен кереклі мақалаларды оқын шығыу, конспектілеу іслері не деген күш—жигерді талап етеді? Есапсыз, әлбетте! Ал қарақалпақ әдебиі тилинің жәмийетлік хызметінің артыуы хәм оның функциональлық стильлерінің пайда болуы менен қәлиплесіуін, рауажланыу жолларын хәм оның лексиканың өсіуіне тәсірін көрсететуғын тил фактілерін қарақалпақ тили тарийхынан, оның өсіу, рауажланыуынан қарастырып, таңлап, теріп алыу, оларды бир системаға салыу қаншеллі машақатлы жұмыс екенлігін айтпасақта болады. Булар Есемураттан құдіретлі күш-жигерді, шыдамлылықты талап етти. Есемурат ериябеді, жалықпады, шыдамлылық пенен ийнс менен құдық қазғандай дийдилеген мақсетін орынлау үшін алға умтыла берді, умтыла берді. Усы жерде Қарл Маркстің «Илимде кең гүзар жол жоқ, кимде—ким оның таслы соқпақларынан шаршаудан қорықпай алға умтылса, сол ғана оның жарқыраған шыңларына шыға алады» деген даналық сөзі ядына түсседі. Усы сөзді уллы көсем Есемураттай алымларды көріп айтқандай сезіледі.

Есемурат қыйналған ұақытларында—устазлары. Н. А. Баскаковтан, М. Ш. Ширалиевтен, Д. С. Насыровтан, Ш. Ш. Шаабдурахмановтан, рус илимпазлары Е. М. Шанскийден, Б. Н. Головиннен хәм тағы басқа көрік-лі илимпазлардан ақыл-кәнеслер алып отырды.

Жұмысын бир неше мәртебе қайта жазды, қайта көширді, толықтырды, сонша жазғанлары керек болмай, сызып та таслады, тағы жазды, тағы қайта көширді, қуллаасы, күни-түни отырып, ай-жылдың бет-жүзіне қарамастан жұмысын дауам ете берді, ете берді!

Питкен бөлімлерін Москваға барып Н. Л. Баскаковқа, Ташкентке барып Ш. Ш. Шаабдурахмановқа, М. Ш. Шералиевке оқытып қайтып жүрді. Усы барыулар,

оқып болыуын күтиулер, ушырасыулар не деген ұақытты жеди, қаншелли қыйналысларға себеп болды. Бирақ Есемурат хәммесине шыдады. Ол орайлық қалаларға тез-тез барып туратуғын болғанлықтан, бала-шағасы да оның барыл келиуин күнделикли тәбийий қубылыс сыпатында қабыл етти.

Журтлар басқа қалалардан аұылына қайтқанда хәр қыйлы сыйлықлар, бақалы затлар алса, Есемурат мудармы китаплар алып, конспектлерин, қол жазбаларын буұып-түйип чемоданға салып артынып-тартынып аұылға қайтар еди. Бала-шағасы да оған үйренген. Оннан хәшқандай сыйлық күтпейтуғын хәм дәме етпейтуғын еди.

Есемурат бирде үлкен қалалардың бирине барып таксист айдаұшыдан китап дүканына апарыуын өтингенде, таксист хайран қалып: «Бизге келгенлер ЦУМға, ГУМ ға апар, бақалы затлар сататуғын дүкандарға апар дейтуғын еди. Ал сиз болсаңыз китап дүканына апар дейсиз. Бундай адамды биринши көриуим» дегенин хәш умыта алмайды. Сонда ол адамлардың китапқа деген қызығыушылығының кемип баратырғанлығына қатты өкиниш билдирди. Бир ұақытлары адамлар китап оқыуға жүдә қызығатуғын еди-ау. Аұылларда бир саұатлы адам болса, соны шақырып әкелип, соған дәстан, қысса, ертеқ оқыттырып, бир үйде жыйналысын отырған адамларды жас ұақтында талай мәртебе көрген. Өзиниң де аұыл адамларына, әсиресе кемпир-ғаррыларға ертеқ китапларын, қысса, дәстанларды оқып берсени еле ядында.

Шымбай базарында бир китап ямаса бир қыссаны бир қойға сатып алған адамлардың болғанлығын кемпир-ғаррылардан талай мәртебе еситкен. Ал енди хәзир хәмме саұатлы. Неге сонда китапқа деген қызығыушылық төменлеп кетти? Ямаса олардың көплигинен бе екен? Мүмкин солай да шығар ямаса айырымларының сапасының төменлигинен де болар?

Деген менен ытапқа деген қызығыушылық сезимлерин жасларда еле де болса көплеген қәте-кемшиликлердин барлығын Есемурат күнделикли турмыстан көрип жүргенлигин ядына алды. Әлбетте бул мәселени де қолға алыу кереклигин есапқа алып қойған еди.

Есемурат усының менен бирге күнделикли баспа сөз бетлеринде қарақалпақ тили хәм әдебияты жәнс оның методикасына тийисли көплеген актуаль мәселелерге арналған мақалалары менен жийи-жийи көринип турды.

1958-жылы «Әмиўдәрья» журналында «Жийен жыраў шығармаларының тили хәққында» деген мақаласы менен көзге түскен ол соңғы жыллары Ж. Қайырбаев пенен бирге «Қарақалпақ әдебияты хәм жасларды атеистлик рухта тәрбиялаудың гейпара мәселелери» деген мақаласын, «Қарақалпақ тилиниң орфографиялық нормасы хәққында», «IV класста атлықты оқытыу» «Жаңа программа тийкарында келбетликти оқытыудың тийимли жоллары» «Қарақалпақ әдебий тилиниң пайда болыуы менен раўажланыуы мәселесине», «Қарақалпақ әдебий тилиниң функциональлық стильлериниң раўажланыуы хәққында», Көркем әдебият лексикасының стильлик өзгешеликлери тууралы» хәм тағы басқа көплеген илимий — методикалық мақалаларын жәриялады.

Мектеплерге арналған жаңа программалар, сабақлықлар, методикалық қоллаңбалар жазыу ислерин хеш тоқтатпады. С. Файзуллаев пенен биргеликте IV қарақалпақ класына арналған «Оқыу ытабын», Ж. Пирниязов пенен бирге III қарақалпақ класына арналған «Оқыу ытабын», Б. Қутлымуратов пенен авторлықта Қарақалпақ тили хәм әдебияты бойыңна VII — VIII Қарақалпақ класстарында факультативлик сабақлықлардың программасын, баслауыш класстарға арналған класстан тыс оқыу ытабын, Еримбетов пенен биргеликте рус класстарының X класына арналған «Қарақалпақ тили» сабақлығын жазды хәм бастырып шы-

ғарды. Бул Есемураттың аз ғана жылдың ишинде ҳәр тәрәплеме билимли, ишең илимпаз және методист дәрежесине шекем өсип жетискенлигин көрсетеди. Илим менен шуғылланып методикалық жумыслар жазыўға да илим—изертлеў мәкемесиниң ҳәр қыйлы шөлкемлестиреў ислерин алып барыўға да, ҳәр түрли жыйналысларға қатнасыўға да жийи-жийи Ташкент Москваға барып, мәкемениң жумысына тийисли көплеген мәселелерди жоқарғы орынлардың алдына қойып, оны көбинесе унамлы шешип қайтыўға да үлгерип отырды.

Гейде ол кабинетинде жалғыз қалғанда (онда бундай ўақытлар күтә сийрек болатуғын еди) «Әҳ, бир дем алсаң, ҳеш қандай тәшиўишин болмаса, арқайын жатып, арқайын турсаң» деп әрманлаған гезлери де болды. Бирақ ол ондай ойларға гейде-гейде берилсе де, буған оның ўақыты жоқ еди. Көплеген жумыслар, мәселелер оннан шешимин талап етип турды. Бәрине үлгерив керек. Бәрин де унамлы шешиўге ҳәрекет стив керек. Демек, оның ҳәзирше дем алыўға ҳуқықы жоқ.

Күндиз ҳәрқыйлы ўазыйпалы жумысларды атқарып, шаршап келсе де, аз ғана дем алып, тамақланып алғаннан соң, түнниң ярымы аўғанша, докторлық диссертациясының питпеген, шала жазылған бетлерин, оның кемис-қутықларын керекли материаллар менен толықтыреў ислерин жалғастырып, оны кеўилдегидей питкеривге ҳәрекет етти. Питкен бөлимслерин бириктирип, бир системаға келтирил Н. А. Баскаковқа оқыўға апарып берди. Илимий консультанты кабинетинде отыр екен. Ол күлип аманласты.

— Ҳа, Есемурат Бердимуратович келдиниз бе? Жумысты питкерген адамға усайсыз ғой. Дым кеўилли көринесиз — деп ҳәзиллести.

— Қәйдем, Николай Александрович, Сизге унайма, унамай ма?

— Неге унамасын. Баяғы айтқан ескертиўлерди

есепқа алсаңыз, оларды қайта көріп шықсаңыз, әлбетте, унауы керек.

— Есемурат Бердимуратович, жұмысыңды таслап кете бер. Оқып болғаннан соң, өзим хабар беремен, — деди Николай Александрович Есемураттың бетине жыллы жүзлик пенен қарап. Не деген кеппейил, уллы хәм кишипейил адам! Онда менменликтің зәрредей де нышаны болсайшы! Ғе, бизлер сле де ол кисилердің шерегине де келмеймиз-ау. Қәнекей, усы адамлардың билгенинің ярымын билсек, аз болмас еди деп ойланды Есемурат қайтып киятырып.

Дүньяда бир нәрсени күтиўден қыйышы жоқ, ҳеш уақыт өтип болмайды. Тынышсызланасан. Ислеген жұмысында да ҳеш берекет болмайды. Есемурат та усы аўхалды басынан кеширди. Бир ай өтти, хабар жоқ, еки ай да, үш ай да өтти ҳеш қандай хабар болмады, дәм-дәрексиз тым-тырыс. Усылай етип иши улы-гүпилди болып жүргенинде, бир күни Николай Александровичтен телеграмма алды. Көзи жарқ ете қалды. Онда «Есемурат Бердимуратович, тез келиң. Жұмысыңызды бирге көріп шығамыз. Сәлем менен Баскақов» деп жазылған. Жүреги қуўаныштан лүп-лүп соғып, баладай қуўанды. Сол күни билет алып Москваға ушты.

Николай Александрович оны өз баласындай қушақлап:

— Есемурат Бердимуратович, кеширерсен, көп күтирип қойдым ба? Жұмыс көп. Деген менен оқып шықтым. Улыўма, жұмысың маған унады. Бир-еки ойласатуғын жерлери бар екен. Қәне, бери кел, соған кирисейик, — деди де столдың жанына келип бети ашыўлы жатқан қолжазбаға үңилди. Сол түни Есемурат мийманханаға кеш қайтты. Бирақ күтә кеўилли еди. Устазының көрсетпелерин қайта-қарап шығып, кемис жерлерин дүзетти, толықтырды тағы апарды.

Николай Александрович жұмысты қарап шығып:

— Есемурат Бердимуратович, енди жәриялаўыңа

болады. Корректурасын, әлбетте, өзим көріп шығаман, келистик пе усыған, Есемурат Бердимуратович? — деді.

Бұл сөзге Есемурат не десін. Мақұллап, бас иізеді. «Рахмет, рахмет, Николай Александрович» дей берді. Усылай етип, Есемурат 1973-жылы Н. А. Баскаковтың редакторлауында «Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң рауажланыуы менен қарақалпақ лексикасының рауажланыуы» деген монографиясын жәриялады. Бұл монография ҳаққында баспада унамлы пикирлер айтылды. Ҳақыйқатында да, бұл кітап қарақалпақ әдебий тилиндеги функциональлық стильлердин қәлиплесиу жолларын, оның қарақалпақ тили лексикасына унамлы тәсирин сөз стетуғын бирден-бир туңғыш илимий мийнет еди.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде турмыстың көп тарауларына байланысly актив түрде хызмет атқаратуғын функциональлық стильлер дөреди хәм қәлиплести. Олардың жәмийетлик публицистикалық, көркем әдебият, рәсмий ис қағазлары, илимий, өндириллик-техникалық хәм тағы басқаларга байланысly пайда болған стильлик тарауларды атап өтиуге болады.

Аты аталған тараулардың ҳәр қайсысының өзине тән белгилери, айырмашылықлары хәм нызамлары қәлиплесип, рауажланды. Бұл өзгешеликлер бәринен де бурын қарақалпақ тилиниң лексикалық составынан анық көрилди. Мине, усы мәселелер бул мийнетте ҳәр тәреплеме кең түрде сөз етиледи. Автор өзиниң изертлеиуғын мәселесине қатнасы бар рус тилиндеги, тюркологиядағы әдебиятлардан кең пайдаланады.

Ҳәзирги уақытта қарақалпақ тилиниң жәмийетлик функциясы ҳәр тәреплеме кеңейди. Усыған байланысly функциональлық стильлердин жүзеге келиуи әдебий тилдин рауажланыуында үлкеп әҳмийстке ийе. Жумыстың кирисиу бөлиминде (биринши бапта) теманың актуаллығы, изертлеу тарийхы сөз етиледи. Автордың көрсетип өткениндей қарақалпақ әдебий тилиниң пай-

да болууы хэм қәлиплесиуи тек ғана Совет ҳүкимети жылларында мүмкин еди. Монографияның екінши бабы қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы жәмийетлик-публицистикалық стиль мәселелерине арналған. Бул стиль сиясий әдебиятлар арқалы тилимизге келип кирди, беккем орналасты, сөзлик составымыздың байлуында хэм өсиуінде белгили роль атқарады. Автор қарақалпақ әдебий тилиндеги жәмийетлик—публицистикалық стильдиң 1920—1924-жыллар аралығында басланғанлығын, ал 1950-жылларда оның биротала қәлиплескенин илимий дереклер, материаллар тийкарында ашып берди. Ал китаптың үшінши бабы көркем әдебиет стилине арналған. Бунда поэтикалық мәниге ийе болған түрли лексика-семантикалық байлықлар атап өтиледи. Метафора, метонимия, синекдоха, синоним, антоним, омоним, архаизм, историзм, ауыз еки сөйлеу тилиниң элементлери, эвфелизм, варваризм, фразеологиялық сөз дизбеклери хэм олардың көркем әдебиятта атқаратуыын хызмети, поэтикалық қәсийетлери, стильлик өзгешеликлери избе-из баянланады.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги илимий стиль, илимий терминологияның өсиу жоллары, рус хэм басқа да тиллердиң бул стильдиң рауажланыуындағы роли, тилимиздиң ишки ресурслары тийкарында оның буннан былай да өсиу бағдарлары, илимий стильдиң қәлиплесиу және қолланылуы өзгешеликлери китаптың IV бабында изертленсди. Революцияға дейин экономикалық хэм сиясий рауажланыу жағынан артта қалып, улыума сауатсызлық салдарынан ауыр турмыс кеширген халықтың тек ғана Уллы Октябрь Социалистлик революциясының жеңисинен кейин илим хэм техниканың гүллеп өсиу арқасында илимий стильдиң, илимий терминологияның буннан былай да рауажланыуына мүмкиншиликлер дәретип отырғанлығын автор дурыс көрсетеди.

Монографияның қалған бапларында қарақалпақ тилиндеги өндириллик-техникалық стильдиң, рәсмий ис-

қағазларының стильлік өзгешеліктері, олардың қәліп-лессіу жоллары, профессионализмдердің улыуыма халық-лық сөзлікті байытыуыдағы роли, советлік дәуірде олардың хәр тәреплеме кең көлемде өсиу басқышлары автор тәрспинен илимий түрде талланып бериледи. Жумыстың соңында жууымақ берилген. Онда қарақалпақ әдебий тилинің жәмийетлік функциялық стильлериниң пайда болыуы хәм жетилиссіу процесслери, тил лексикасының хәр тәреплеме өсиуи Октябрь революциясының нәтижесинде мүмкин болғанлығы атап өтиледи.

Бир күни Есемуратқа Николай Александрович звонит етип:

— Сәлем, Есемурат. Жумысты не қылдың? Авторефератыңды таярладың ба? Енди оны жақлауға усыныуымыз керек ғой, — деди. Есемурат қуғанғанынан не дерин билмей:

— Николай Александрович, хәммесин таярлап атырман. Жақын күнлери өзинизге жолығаман, — деди.

— Яқшы, күтемси, тез жет, — деди де Николай Александрович телефонды басып қойды.

Есемурат тағы да иске кирисип кетти. Жумыстың кемис-қутықларын жөнледі. Оқып берген алымлардың пикирлерин есапқа алды, толықтырды, қысқартты. Қулласы, тынымсыз күнлерди басынан кеширди.

Николай Александрович жумысты көрип шығып мақуллады хәм оны Бакуге жиберди. Есемурат Бакуге келип, Азербайжан Мәмлекетлик университети филология факультетиниң жанындағы докторлық диссертацияларды жақлау бойынша илимий советтиң секретарына барып, жумысты тапсырды.

Жумысқа рәсмий оппонентлер тастыйықланып, авторефератын шығарыуға рухсат алды. Авторефератын шығарып, оларды хәр қыйлы қалалардағы илимий орайларға белгили адамларға реестор бойынша жиберип, жақлау күни белгиленгеннен соң, Нөкиске қайтты. Жақ-

лаўға таярланды, керекли материаллар топлады, шығып сөйлейтуғын текстин жазды.

Есемурат Бакуге докторлық диссертациясын жақламастан бир хәпте бурын келди. Оны аэропортта профессор М. Ш. Ширалиев ески досларындай күтип алды хәм үйине алып кетти. Ол Есемураттан үйинде бола бериўин өтинди. Бирақ Есемурат оның мийман-дослығына шын кеўилден рахмет айтып, мийманханаға барып орналасты. Жақлаўға еки күн қалғанда Москвадан профессор Николай Александрович Баскаков, оннан бир күн соң Ташкенттен, Алма-Атадан, Ашхабадтан, Душанбеден, Фрунзеден бир топар алымлар келди.

Николай Александрович аэропортқа күтип алыўға шыққан Есемураттын арқасынан қағып:

— Қалайсан, жигитим, жақлаўға таярмысаң. Биз сени қатты сынап көремиз. Шыдайсан ба? — деп күлди.

— Николай Александрович, илажы барынша шыдаўға хәрекет етемен ғой, — деди ол кишипейиллилик пенен.

Мийманханаға барғаннан кейин Николай Александрович Есемураттын таярлығын көзден өткерип, гейпара ескертпелер жасады. Қай нәрсеге кеўил аударыў кереклигин айрықша атап көрсетти.

Есемурат диссертациясын жақлайтуғын күнге бир күн қалғанда, тағы мәртебе таярлаған материалларын көрип шықты. Көп уақытқа шекем уйқысы келмеді. Көшеге шықты. Хаўа райы қандай жақсы. Көкирегин керип дем алды. Көшеде арман-берман жүрген адамлар сийрексиген, анда-санда машиналар қасынан зуў етип өтеди. Есемурат әстен адымлап Бакули 26 комиссарға қойылған естеликтің жанына келди. Олардан ертеңги өмириндеги ең жуўапкерли мәўритинге илхам тилегендей естеликке бираз үнсиз тигилип қарап тұрды. Күннүни жанып тұрған мәңгилик оттың жалыны дөгерегиндеги лампочкалардан да жарығырақ сәўлесин шашып

оған «бизлер сениң мәдеткарыңызбыз, сениң келешегің, бүгінгі бахытлы жұмысың ушын алыстық, сен бахытлы болсаң, сениң бахтың өз қолыңда, сол ушын гүресіуің тийіс, жұмысыңды табыслы жақлайтуғыныңызға исенсмиз, оған өзің де исен, бизлер саған тилеклеспиз балам» деп турғандай сезилди.

Аға, бул түн ол ушын күтә тәшүишли, машақатлы түн сди.

Кеш жатқанлықтан ба, азанда Досжанбай ағаның даўсынан шоршып оянды.

— Қаў, Есемурат, еле жатырсаң ба? Тап курортқа келгендей арқайынсаң ғой.

— Яқ аў аға, ассалаўма әлейкум. Кешлеў жатып едим. Соннан болар — деди Есемурат өзиниң кеш турғанына уялыққырап.

— Жүр, тез бол, болмаса кешигип қалармыз. Ерте-рек барып отырайық.

— Яқшы аға, ҳәзир, ҳәзир...

Есемурат тез-тез жуўынып кийинип болып, керекли материалларын папкасына салды да, Досжанбай аға екеўи көшеге шықты, олар Азербайжан университетине қарай жол алды. Келсе, университеттиң актовый залы адамларға лыққа толыпты. Алдыңғы қатарда тюркологияда көрнекли мийнети менен көзге түскен белгили алымлар отыр. Әне, профессор Ширалиев биреўге бир нәрсе деп айтып атыр, проф. Шаабдурахманов ойланып отыр.

Есемурат залға тағы бир қарады да, ишке кирди. Таныс профессорлар, алымлар жабырласып аманласты. Айырымлары оған ҳәзил де айтып қойды. Ол алдыңғы беттеги орынлардың бирине келип отырды. Досжанбай аға әллен ўақытта келип:

— Қалайсаң, қосшым, ҳешқандай қысынба, өзинди тута бил, — деп хошамет айтып, қасына жайласты. Аға ол кисиге аңсат. Биреўге хошамет айтыў, тетик

бол деу, әлбетте, қыйын емес. Ал соны өз басынан кешириу әлле қандай қыйын хәм машақатлы емес пе?

Есемурат усындай ойлардың қушағында толғанып отыр. Қыялы бир орында тоқтамай әлле қаяқларға кетип, жүреги лүп-лүп етип, қатты-қатты соғады. Ол өзине-өзи басыу айтып, өзин тстик услауға хәрекет етти, шыдамын, жигерин бойына беккем жәмлеп өзин зорға услап отыр. Қалай деген менен күтә жууапкерли мәу-рит. Тез басланса екен...

Бир мәхәли илимий советтин агзалары келип, өз орынларына отырды. Совет председатели А. А. Ахундов мәжилисти ашық деп жәриялады хәм күн тәртибине филология илимлериниң кандидаты Есемурат Бердимуратовтың» әдебий тилдиң функциональлық стильдериниң рауажланыуы менен қарақалпақ лексикасының рауажланыуы» деген темада докторлық дисертациясын жақлау қойылатуғынлығын хабарлады. Буннан кейин Советтиң илимий секретары С. Г. Асадуллаев шығып сөйлесп, дисертанттың хұжжетлери менен таныстырды.

Мәжилис председатели Есемуратқа сөз берди. Усы гезде оның көзине залдағы хәмме адам оны сынап қарап отырғандай көринди. Өзиниң сезим толқынларын басып, минберге шықты. Залға бир көз таслады да, сөйлесп кетти. Адамлар силтидей тынып, тыцлап қалған. Ыз еткен сес еситилмейди. Тек бир адамның сөйлеген сести залда заңқылдап тур. Есемурат дәслеп аздап албыраңқыраса да, сонын ала өзин еркин сезип, бойын бийлесп алған. Кем-кем дауысы көтеринки шығып, исеимли сөйледи.

Қарақалпақ тили илим—деди ол совет тюркологиясының ең жас компоненти. Оның көплеген мәселелери елге искем толық исленип шығылмады.

С. Е. Малов өз уақтында дурыс атап өткениндей, қарақалпақ тили Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекем изертленбеди. Қарақалпақ тилиниң мәселелери 30-жылдан баслап қолға алынды да, соңғы

гезлери ҳәр тәрәплеме изертлеудин объектисине айналды. Бул мәселеде Қарақалпақ тил билими рус илимпазларына әсиресе профессор Н. А. Баскаковқа миннетдар. Оның қарақалпақ тилиниң диалектологиясы, фонетикалық хәм грамматикалық структурасы бойынша жазылған фундаментальлық мийнетлери, лексикасы бойынша айырым илимий жуўмақлары бизинң илимий жумысларымызға бағдар силтеди, олардың теориялық тийкары болды!

Буннан кейин Есемурат қарақалпақ тилиниң лексикасын изертлеу жумысларының 60-жыллардан басланғанлығын, оның көплеген мәселелериниң ҳәр тәрәплеме изертлеу объектисине айналғанлығын сөз етти де, сон диссертант өзиниң тиккелей темасына көшип, қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўына жәмиетлик турмыстың өсиўи менен пайда болған функциональлық стильлердин тәсирин, олардың пайда болыўы, қәлиплесиў жолларын жан жақлы көрсетип, ҳәр қыйлы стильлик формалардың жасалыўын, өзине тән өзгешеликлерин көплеген тил фактлери тийкарында ҳәр тәрәплеме дәлиллеп, усылардың хәммеси қарақалпақ әдебий тили лексикасының буннан былайда кеңейиўине байыўына алып келетугынлығын баянлады. Ол сөзиниң жуўмағында, қарақалпақ әдәбий тилиндеги бул процесстин алдағы ўақытлары да ҳәр тәрәплеме жетилисип, өсиў жолына түсетугынлығын айрықша атап өтти.

Мәжилис председатели: «Ким де қандай сораў бар» деп залдағы отырғанларға қарады. «Сораў жоқ» дегеннен сон, сөзди советтин илимий секретары С. Г. Асадуллаевқа берди. Ол диссертанттын жумысына келип түскен бахалау менен таныстырды. Хәммесиниң де тийкарынан жумысты унамлы бахалағанлығын баянлады.

Диссертация жумысының рәсмий оппонентлери филология илимлериниң докторлары Б. Ч. Чарьяров, М. М. Рагимов, Т. И. Гаджиев шығып сөйлеп, диссертациялық жумыстың жоқары илимий дәрежеде жазыл-

ғанлығын, оның тюркология илимине қосылған жаңа үлес бола алатуғынлығын, сондықтан оның авторына филология илимлерінің докторы илимий атағын беріу-ге толық болатуғынлығын көрсетті.

Илимий Советтің ағзалары Есемурат Бердимуратовқа усы жұмысы үшін филология илимлерінің докторы атағын беріуде мақуллап, барлығы бір аўыздан оған даўыс берди. Не деген қуўаныш! Не деген бахытлы күн! Есемурат бір аўыр жүкти үстинен алып таслағанғандай өзін жеп-жеңил сизди. Бирақ өзиниң қатты шаршағанлығын енди байқады. «Тып-тыныш жатып, тырп етпестен үш күн уйықласам, қәнскей» деп ойланды шинен ол.

Ең алды менен келип, Николай Александрович құтлықлады.

— Шын жүректен құтлықлайман, Есемурат Бердимуратович.

— Рахмет, Николай Александрович, барлығы сизиң мийнетиңиз. Сизди құтлықлаўға рухсат етиңиз, — деп Есемурат устазының қолын қос қоллап услап, бар жан жүрегі менен, шын ықласы менен алғысын миннетдаршылығын билдирди. Үлкен алымлар М. Ш. Ширалиев. Шаабдурахманов, Б. Ч. Шарьяров, М. М. Рагимов, С. Г. Асадуллаев, А. Ахундов хәм тағы басқалар да Есемураттың қасына келип, қолын қысып, шын жүректен құтлықлады, оған алдағы ўақытлары да табысларға ерисс беріуине тилек билдирди.

Есемураттың жақлаўына келген жерлеслериниң, бирге ислеген кәсиплеслериниң, туўған-туўысқанларының, жора-жолдасларының қуўанышында шек жоқ. Олар қуўанғанынан Есемуратты қол ушына көтерип, бираз төбесинде алып жүрди. Гүл топламларына орап таслады.

Есемурат барлық керекли документлерин Москваға Жоқары Аттестациялық Комиссияға таярлап, советтиң илимий секретарына тапсырды да, Нәкиске қайтты,

Аэропортта оны ең жақын жора жолдаслары, кәсіпкерлері, туған — туысқанлары қууанышлы күтіп алды. Республикалық газета бетлерінде ол қаққында мақалалар шықты.

Есемурат аз ғана дем алғаннан соң, күнделікли жұмысын атқаруға кирисіп кетті. Деген менен күнлер Есемуратқа бұрынғыдай тез өтпеді. Азанда асыға почтальонды күтсе де, ол келип кеткеннен кейін, бір түрлі мазасы болмай, жұмысқа оншелли заўқы соқпай қалады. Буның тийкары себеби де бар. Ол Москвадан, ВАҚ тан хабар күтпекте. Жүреги муздай суу. Тастыйықлай ма, тастыйықламай ма?, Тастыйықланбай қалғанлары да болады, «пәленшениң жұмысы бекилмей қалыпты» дегенлерди еситкенде тула-бойы түршигип кетеди. Бирақ ол ойланып жұмысының ҳеш жеринен кемшилик таппайды. Сонлықтан оны тастыйықлауы керек деген исеним тағы жигерлендиреди. Деген менен... қайдем... көрермиз дә... Күтиў керек... Күтпеске илажын қанша...

Усындай гүманлы ойлардың алыспасында жүргенде Москвадан Досжанбай аға түн ортасында звонить етип жұмысының кеше ВАҚ та тастыйықланғанлығын хабарлап, сүйинши сорады.

— Досжан аға, рахмет сизге бар дүнья малым сизники, аға усындай жақсы хабарыңыз үшін Сизге не берсе де арзыйды, — деди Есемурат қууаныштан аўзына басқа сөз түспей...

Аға, ол күнлери де өтип кетти.

1976-жылы Қарақалпақ Мәмлекетлик педагогикалық институтының базасында Нөкис Мәмлекетлик университети ашылды. Оны жоқары қәнигели маманлар менен толықтырыў ислери қолға алынғанда, ең алды менен Есемураттың аты тилге алынды. Усылай етип ол 1976-жылы рус тили ҳәм әдебияты факультетиниң декапы болып университетке жұмысқа өтті. Соң филология факультетиниң деканы болып 1988-жылға шекем исле-

ди хәм 1988-жылы Қарақалпақ тили кафедрасының баслығы болып сайланды. Хәзир де сол лауазымында кафедра жұмысларының табыслы алып барылуына өз үлесин қосып киятыр.

Есемурат университет студентлери ушын қарақалпақ тили бойынша программалар, сабақлықлар дүзиу исин қолға алды, кафедра ағзаларының барлық дыққатын усы жұмысты алып барыуға бағдарлады. Себеби усы ўақытқа шекем қарақалпақ тили бойынша университет студентлерине арналған бирде-бир программа ямаса сабақлық хәттеки методикалық қолланба жоқ еди. Усы жерде ескертетуғын бир нәрсе, университет студентлери ушын қарақалпақ тилинен программаларды, сабақлықларды, методикалық қолланбаларды университет муғаллимлериниң өзлери дүзбесе, оларға сырттан хеш ким де дүзип бере алмас еди.

1976-жылы Есемурат Абат Дәўлетов пенен авторлықта «Хәзирги қарақалпақ тили» сабақлығын баспадан шығарды. Бул университет студентлери ушын, әсиресе филология факультетиниң биринши курс студентлери ушын үлкен саўға болды.

Университет студентлерине тил билиминиң хәр қыйлы тараўларынан терсең билим берийу ушын, әсиресе тил билиминиң теориялық мәселелерин хәр тәреплеме үйретийу ушын тек ғана лекция оқып, практикалық жұмыслар өткерийу жеткиликсиз. Ең алды менен студентлердин, өз ана тилинде жазылған тил билиминиң теориялық мәселелерин сөз ететуғын сабақлықтың кереклиги, оның усы ўақытқа шекем болмауы жұмыс процессине үлкен тосқынлық жасап киятырғаны Есемураттың жанын жегидей жеди. Усы мәселени Абат пенен ойласып, тил билими мәселелерине арналған ең дәслепки сабақлық жазыуды алдыларына мақсет етип қойды. Хәр қыйлы теориялық материаларды топлау, рус хәм басқа да туўысқан халықлардың тилиндеги тил билими мәселелерине арналған әдебиятларды үйрениу, көркем әде-

биятлардан тил фактлерин жыйнап, оларды таллау хэм тагы басқа жұмысларды ислеудин нәтийжесинде 1988-жылы А. Даулетов пенен биргеликте жазылған «Тил билимине кириспе» атлы сабақлықты баспадан шығарды.

Ол ҳәзирги қарақалпақ тилиниң морфологиясы, синтаксиси бойынша сабақлықлардың жазылуына басшылық етти хэм оларды редакторлап, баспадан тезирек шығыуына барлық шөлкемлестириушилик уқыбын жұмсады. Нәтийжеде аз ғана уақыттың ишинде филология факультетиниң студентлери өз ана тилинде жазылған программалар, ең тийкарғы сабақлықларға ийе болды. Бул жағдай олардың билим дәрежесиниң артыуына анағурлым унамлы тәсирин тийгизди.

Есемуратты әсиресе қарақалпақ тилиниң мектеплердеги оқытылуы дәрежеси қатты ойландырды. Гейпара мугаллимлердин кеуилдсгидей сабақ бере алмайтуғынлығы, кемшиликлигин айтса, хәр қыйлы бәнелерди айттып, өзлерин ақлауға урынатуғынлары, қарақалпақ тили бойынша көргизбелли қураллардың, методикалық қолланбалардың азлығын, қарақалпақ тилин мектепте оқыту методикасына байланыслы мийнетлердин жоқлығын сөз ететугыны кеуилин қабартты. Бир есаптан, олардың айтқанлары да дурыс деп ойлады Есемурат. Себеби оқыу—тәрбия жұмысларын жақсылау ушын, оны сапалы жүргизиу ушын ең алды менен оған керекли қураллар саз болуы қажет қой. Онысыз, әлбетте, жақсы исле деп мугаллимнен талап ете берген менен ҳеш нәтийже шықпайды.

Семинарға келген бир мугаллимниң оған: «Мине, Сизлер илим докторы болдыңыз. Бизлер сизлер менен мақтанамыз. Бирақ Сизлердин, бизлерге қандай жәрдемнииз тийип атыр? Хәттеки мугаллимлер ушын қарақалпақ тилин мектепте оқыту методикасы бойынша бирде китап жоқ. Аўа, Сизниң Көшербай аға менен биргип жазған «IV класста Қарақалпақ тили» атлы ме-

тодикалық көрсетпеңиз бар екені рас. Оның бизлерге көп жәрдемі тийіп те атыр. Бірақ қарақалпақ тилин улыўма орта мектепте оқытыў мәселелері елеге шекем сөз болған емес. Бизлердің сизлерден тилегиміз усы мәселеге айрықша кеўил аўдарсаңызлар. Соның менен бирге Сизлерде питкерип келген жас муғаллимлердің теориялық билими бирнәўия жақсы болғаны менен, методикалық жақтан ҳәлсиз болып келетуғынлығын да ашық айтыўға тийислимиз ғой, Есемурат аға, — дегени еле есинде.

Аўа ол муғаллим дурыс айтады. Бизің келешегиміз мектепте тәрбиялашып атыр. Ал оларға өз ана тилинде терең билим бериў ушын мектеп муғаллимлериниң қолына методикалық қолланбаларды көбирек бериўиміз керек. Усы ойлар жетегинде Қудияр Пирниязов пенен пикирлести. Ол буның усынысын қуўана қарсы алды ҳәм екеўи биргелесип, қарақалпақ тилин мектепте оқытыў методикасын жазыў исине кирисип кетти.

Есемурат материал жыйнаў ушын алдыңғы қатарлы қарақалпақ тили муғаллимлериниң сабақларына жийи-жийи қатнасты, мектеп документациялары менен танысты, тажирийбели муғаллимлер менен бирликте сабақтың сапасын жақсылаў бойынша эксперимент сабақларын өткерди. Рус ҳәм басқа да туўысқан республикалардың методист илимпазларының мийнетлерин үйренип шықты. Керекли деген орындарынан кең пайдаланды. Қулласы, усындай тынымсыз мийнет ислеўиниң нәтийжесинде 1988-жылы «Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы» деген китабын баспадан шығарды. Бул китаптың республика мектеплериндеги қарақалпақ тили муғаллимлери ушын, тек булар ушын ғана емес, улыўма түркий тиллес ана тили муғаллимлери ушын үлкен баға жетпес саўға болғанлығын айрықша атап өтиўге тийислимиз.

Аўа, мийнет, тек ғана тынымсыз мийнет Есемураттың күнделикли жұмысының мазмунын құрады. Ол қа-

рақалпақ терминологиясының еле де болса толық исленбей атырғанлығын көрди. Көплеген термин сөзлердің дурыс қолланылмайтуғынлығын, онда көплеген былғасықлардың жүз берип атырғанлығын, оның оқыў жазыў исинде әдеўир тосқынлық дәретип киятырғаңлығын байқады. Ол ҳаққында дәслеп республикалық газета бетлеринде еки-үш мақаласы да шықты. Кейин ала қарақалпақ терминологиясының пайда болыў, қәлиплесиў, раўажланыў жолларын, түрлерин, жасалыўын илимий тийкарда сөз ететуғын мийнети «Қарақалпақ терминологиясы» деген ат пенен 1989-жылы баспадан китап болып шықты.

Бул китап бир неше мәселелерди өз ишине алады. Онда қарақалпақ тилинің сөзлик составы ҳәм ондағы терминологиялық қатламның орны, термин ҳәм оның тийкаргы белгилери, қарақалпақ терминологиясының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы, терминлердин, жасалыўы, терминлердин составы бойынша түрлери, терминлердин классификациясы, терминологиялық системаға байланыслы базы бир семантикалық қубылыслар, терминлердин стильлик қолланылыў өзгешеликлери, терминлердин унификациясы қарақалпақ тилинің кең тил фактлери тийкарында ҳәр тәреплеме баянланады.

Автор китабының кирисиўинде тил өзинин мәниси, хызмети ҳәм қурылысы бойынша динамикалық система екенлигин, сөзлик состав сыртқы ҳәм ишки факторлар тийкарында бәрқулла өзгерип отыратуғынлығын, нәтийжеде сөзлик составтан айырым сөзлер гөнерип шығып қалып отырса (мәселен, қозақ, шарық, пилте) айырым жаңа сөзлер турмыстағы болып атырған өзгерислерге байланыслы келетуғынлығын (мәселен, элсия, роман, баллада, социалистлик жарыс, мийнет) сөзлик составтағы сөзлердин қолланылыў шегарасы жағынан бир топар сөйлеўде ҳеш қандай шкленеиўшиликти билмейтуғынлығын, ал екинши топары қолланылыў өриси бойынша шекленген характерге ийе болатуғынлығын

ғын, ұсы соңғы топарда профессионаллық арнаулы терминлердің айрықша орынды ийілеп, терминлердің арнаулы ұғымларды логикалық жақтан дәл анықлау мақсетінде қолланылатуғын номинативлік атамалардың түрине жататуғынлығын, олар илим менен техниканың, санаат пенен ауыл хожалығының сиясий хәм мәдений турмыстың рауажланыуы менен пайда болатуғынлығын, хәзирги қарақалпақ тилинде бундай терминлердің пайда болып, қәлиплескенлигин, олардың хәр тәреплеме рауажланып өсип баратырғанлығын, хәзир терминлер системасын илимий изертлеудің объектиси дәрсжесине көтерилгенлигин, хәр қыйлы илим тарауларына тийисли терминологиялық сөзликлердің көплен шығарыла баслағанлықларын, булардың хәммеси қарақалпақ тилиндеги терминлерди үйрениу, өзгешелик белгилерин анықлау, классификация жасау кереклигин, жасалуы жолларын, пайда болуы себеплерин хәр тәреплеме үйрсип, оған илимий характеристика беріу зәрурлигин баянлайды. Ал қалған бөлимлериндеги терминлердің сөзлик составтағы алатуғын орны, оның өзіне тән белгилери, басқа эпизайы сөзлерден айырмашылығы көрсетилип, қәлиплесіу жоллары, рауажланыуы, жасалуы, түрлери характерли белгилери хәм тағы басқалары сөз болады.

Улыұма алғанда, автор терминлердің сөзлик составтағы арнаулы ұғымларды дефинитивлік анықлаушы лексикалық бирлик деп қарап, олар сөзлик составтың мудамы сн өзгеріушең, хәрекетшсн, үзиликсиз өзгерислер енип отыратуғын бөлеги сылатында қарау кереклигин, сонлықтан терминлерди қабыл етиу хәм пайдаланыуды барлық ұақытта улыұма халықлық бақлауға алыу, қадағалап, тәртиплестирип отыруудың қәжетлигин, оның ушын терминологиялық комитеттиң актив жумыс ислеуин, бирақ оның еле де болса кеуилдегидей қанаатландырарлық дәрежеде жумыс ислемай атырғанлығын атап өтеди.

Есемурат жалғыз теректин хеш ұақытта тоғай болмайтуғынлығын, өзи қаншелли мийнет етсе де, қарақалпақ тил билиминиң көплеген мәселелерин толық шешіуі мүмкин емес екенлигин жақсы түсинди. Сонлықтан талантлы жасларды илимге үйретиуі, илимий мәселелер менен шуғылланыуға қызықтырыуі, илимий кадрлар таярлау іси менен де хәр тәрәпме айланысты. Өзи басқарған қарақалпақ тили кафедрасына бирнеше жасларды аспирант, излениуішн етип бекитип, олардың илимий жұмысларына мудама басшылық етип отырды. Нәтийжеде бирнеше илим кандидаты Есемураттың тиккелей илимий басшылығы менен өсип жетисти. Олардан филология илимлериниң кандидатлары Алланиязова Шәригүлди, Алланазаров Қутлымуратты хәм тағы басқаларды атап өтиуіге болады.

Бир неше кандидатлық хәм докторлық диссертация жақлаушыларға рәсмий оппанент сыпатында илимий советлерге қатнасып, бақалы пикирлерин айтып, олардың илим кандидаты ямаса илим докторы болып шығуына мудама өз көмегин аямады. Мәселен А. Бекбергеновтың, О. Оразованың кандидатлық диссертацияларына И. Кучкартаевтың, О. Доспановтың, Л. Абдуллаеваның, М. Дәулетовтың докторлық диссертацияларына рәсмий оппанент болып, олардың табыслы жақлап шығуына жақыннан жәрдем етти.

Әсиресе Есемураттың бир қызықлы жери, ол таланты жасларды тек студентлер арасынан излеп қоймады хәттеки мектеп оқыушыларының арасынан да қарастырды. Мәселен, бир жұмыслар менен Мойнаққа барып, мектеп муғаллимлериниң сабақларына қатнасып жүргенде, бир қара баланың қарақалпақ тили сабағында тыянақлы хәм салдамлы жууап бергенлигин, жууабының тек мектеп сабақлығының көлеминде қалмай, оннан гөре тереңирек екенлигин байқады. Сабақтан кейин ол баланы шақырып алып, сөйлести, пикир алыс-

ты. Бала дәслеп қысынып қалса да, кем-кем ашылысып, өзиниң қарақалпақ тилине қызығыушылығын, сонлықтан тил илимине байланыслы кітаптарды көп оқып жүргенлигин айтты. Буған Есемурат қатты қууанып қалды.

Әне, сол бала, педагогикалық институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетин табыслы тамамлап, өз бетинше изленип, Есемураттың тиккелей илимий басшылығында филология илимлериниң кандидаты болды. Биз сөз етип отырған, бир ұақытлары мектептеги шаққан, пысық қара бала бул күнлери Мойнақ районының В. В. Куйбышев атындағы орта мсктебиниң директоры, филология илимлериниң кандидаты Алланазаров Қутлымурат еди.

— Адам изленсе, талап етсе, алмайтуғын тауы, жеңбсйтуғын жауы жоқ, — дейди Есемурат Бердимуратович гейде студентлер менен бос ұақытларында гезлескенде, — тек оған талап, мийнет, талант керек. Талап бар жерде табыс та, жетискенлик те болады. Соның ушың талапланыуыңыз, ҳәр тәрәплеме билим алыуға умтылыуыңыз шәрт. Бунысыз ҳеш қандай да жақсы нәтийжелерге ерисийге болмайды. Адам бахыты мийнетинде, тынымсыз излениуинде.

Ол жумыс арасында жүрип М. Шолоховтың «Ашылған тың» романын, М. Твенниң, «Том Сойердиң басынан кеширгенлери» кітабын қарақалпақ тилине аударып, кітап ышқыпазларына инам етти. Бул оның аудармашылық уқыбының да бар скенлигин көрсетти. Бул ҳаққында Есемураттың өзи былай дейди:

— М. Шолоховтың бул кітабындағы ұақыяларға усас жағдайлар бизиң Қарақалпақстанда да болған. Бурыңлары оны жасы үлкенлерден көп еситетуғын едик. Кітапты оқып отырып, оны қарақалпақ оқыушыларына өз ана тилинде жеткергим келди. Екиншиден, Марк Твенниң кітабындағы тентек, бирақ ақыллы балалар бизде де көп ғой. Соны қызығып оқып, қалай қарақал-

пақ тилине аударғанымды билмей де қалдым. Ҳазир қарақалпақ әдебиятында бұл тақылеттеги роман, повестьлер көбейди ғой. Мәселен, Төлепберген Қайыпбергеновтың «Секретарь» повести менен «Соңғы хұжим» романын атап өтсек те жеткиликли.

Есемурат көплеген тюркологиялық симпозиумларға, конференцияларға илимий докладлары менен қатнасты. Өзбекстан, Қарақалпақстан хэм пүткилсоюзлық мугаллимлер съездерине делегат болды. Ол 1984-жылдан баслап Өзбекстан ССР илимлер академиясы Пушкин атындағы тил хэм әдебият институтының қасындағы докторлық диссертацирларды жақлау бойынша арнаулы илимий Советтиң ағзасы, Қарақалпақстан АССР халыққа билим бериу Министрлигиинң илимий методикалық советиниң гуманитар илимлери бойынша секциясының баслығы, Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил хэм әдебият институтының қарақалпақ тили билими бойынша илимий кеңестинң ағзасы, Нөкис мәмлекетлик университетиниң тюркология бойынша проблемалық советиниң баслығы ұазыпаларын инабатлы атқарып келмекте.

Есемураттың узақ жыллар дауамында үзиликсиз ислеген бұл мийнетлерин партия менен хұкиметимиз жоқары бақалады. Оны 1970-жылы «В. И. Ленинниң 100 жыллығын белгилеудеги мәртлик мийнети ушын» медалы менен наградлады, 1972-жылы оған «Өзбекстан ССР халық билимлендириу отличниги» значоги, ал 1980-жылы «Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» деген хұрметли атақ берилди. Биринши рет Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети президиумының Хұрмет грамоталары менен наградлады. Есемурат 1972-жылы КПСС ағзалығына өгти, ал 1978-жылдан профессор лауазымында ислеп келмекте.

Есемурат гейде өткен өмир белеслерине, кейинге көз таслап еткен ҳадал мийнетиниң, тынымсыз ис-хәрске-

тиниң нәтийжесиз қалмағанын, ол жазған программалар, сабақлықтар, методикалық қолланбалар қарақалпақ мектептеринде кең қолланылып, илимий мийнеттериниң университет муғаллимлери менен студентлердиң қолында күнделикли ис процессинде, илимий жумысларында оларға жақыннан жәрдем берип атырғанын көргенинде, шың жүрекпен қуғанай. Ол халқы ушын еткен мийнетлериниң босқа кетпегенлиги ушын да өзін бахытлы сезеди. Кешеге аўыл муғаллимнен бүгінги күни филология илимлериниң докторы, профессор дәрежесине шекем өсип жетисиўине жол ашып, жағдай дәресткен партиямыз белен ҳүкметимизге шексиз миннетдаршылығын билдиреди.

Есемурат жоқары ҳәм орта арнаўлы оқыў орынларының студентлери менен, мектеп оқыўшылары менен ушырасыўларға жийи-жийи барады ҳәм онда қарақалпақ тили илими, методикасы алдында турған проблемаларды түсиникли тил менен баянлап, оларды алдағы ўақытлары шешиўдиң зәрүр екенлигин, ол ушын илимий кадрлардың көплен керек болатуғынлығын сонлықтан жасларға көп оқыў, излениў кереклигин, «ҳасыл тастан, ақыл жастан» дегендей келешек үлкен алымлардың жаслар арасынан шығатуғынлығы мудама ескертип отырады.

Бирде ол Шымбайда туўылған аўылында болып, баяғы сүйикли Жумабай муғаллимнен турмысқа жоллама алып, устазлық жолына түскен, өзи дәслеп муғаллим болған мектепке келип оқыўшылар менен ушырасыў өткергенде, өзиниң балалық дәўирин еске алып былай деген еди:

— Бизлер балалықты билмеймиз, өйткени өмири-миздиң бул дәўири немец басқыншыларына қарсы урыстың аўыр жылларына туўра келип қалған еди. Мен усы аўырлықты үлкенлердей болып тылда көтердим.

Хәттеки 1943-жылы класслас балалар менен районлық әскерий комиссариатқа бизлерди фронтқа жибе-

риў туўралы өтиниш пенен барғанымыз бар. Ол жерде бизлерди жубатып, қайтарып жиберди.

Сол жыллары аўылда оңлы ер адам болмағанлықтан, мен колхоздың табель алыўшысы болып ислей басладым. Хәм оқыйман хәм қолына бел-кетпен алып, пахта атызында истеймен, табель аламан.

Қандай қыйын жыллар! Ашлық. Аўырыўшылық, оның үстине жаўынгерлерден хат келеди. Урыстағы жағдайы туўралы жазады. Мен оны атыз басында аналарға, қызларға оқып беремен. Олардың ишинде «өлди» деген хабардағы хатлар да болады. Хәмме қайғы пердесин жамылады. Фронтқа ғәллс керек. Гилең ҳаяллардан қуралған көк егис бригадасының аўылдан алысырақ жерде жүсри егисти түнде өткергени бар. Мен де солар менен биргемен. Таң ата егисти тамамлап қайттық. Мен барлық қос өгизлерди мойын турықларын алмай, аўылға айдап қайтып киятырман. Уйқым келип, аяғымды аннан-саннап бир басамап. Еле есимде: сәскеде бир ешекли ғарры оятты. Көзимди ашсам, қос өгизлер жоқ. Мен сонша шаршағанлықтан жол жүрип киятырып, арба жолға қулаған екенмен. Орнымнан турып, қос өгизлерди излеп таўып, аўылға апардым...

Урыс жәнис пенен тамам болды. Мен жастан ойлаған әрманымды орынлаў жолында Шымбайдағы педагогикалық училищеге оқыўға кирдим. Бул 1945-жылы еди. Оны айрықша бақалар менен тамамладым да усы сизлер оқып атырған мектепке келип, баслаўыш класс оқыўшыларына сабақ бердим. Бунда 4 жыл ислеп, 1952-жылы Нәкис педагогикалық институтына оқыўға түсип, оны питкерип өзінде муғаллим болып қалдым. Улыўма, өзлериңиз көрип турғаныңыздай устазлық кәсиптен бир минутта қол үзген емеспен. Әлбетте, илим мәселелери менен де шуғылландым. Қандидатлық, докторлық диссертациялар жақладым...

Мениң сизлерге айтайын дегеним: адам изленсе, алдына мақсет қойып талапланса, ол хәр ўақыт әрманы-

на жетеди. Әлбетте, ҳеш ўақытта адамның тилек-арманы аңсатлық пенен орынлана бермейди. Ҳәмме қыйыншылығына көнген адам ғана өз мақсетине ериседи. Сизлердин өмириңиз, балалық дәўириңиз күтә бахытлы заманда өтип атыр. Бул бахыт, тынышлық дәўир, өткендеги Жумабайдай ағаларымыздың, аталарыңыздың қаҳарманлық ислериңиз арқасында жүзеге келди. Мудамы усыны ұмытпаңлар!

Қарақалпақ тилиниң мәмлөкетлик тил деген бийликти алыўы Есемураттың илимий ислерди бурынғыдан да жеделлирек ислеўине, дөретиўшилик талантының тағы да кең ашылыўына мүмкиншилик берди. Оны жана творчестволық илимий изертлеў жумысларын алып барыўға илхамландырып жиберди. Оның алдында «ислеймен, ислөўге тийиспен» деген проблемалар күтә көп ҳәм олар Есемураттан өз шешимин күтип тур. Оның ҳазир әйне күшке толып, талантының ҳәр тәрәплеме ашылған ўақты. Бергеннен берери көп илимпазға творчестволық табыслар тилеп, «халық ийгилигине, Уатан мәпине сай илимий мийнетлер дөрете бер, илим аспанында қаққан қанатың талмасын, жоқарылап шарықлай бер, тынымсыз мийнетин, қудиретли талантын, таўсылмас күш жигерин, булақ суўындай таза мөлдир ар-намысын, өзине яр болсын, Есемурат Бердимуратович!» деймиз.

1. ПРОФЕССОР ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВ- ТЫҢ ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫҚ ХӘМ ИЛИМИЙ МИЙНЕТЛЕРИ

(монографиялар, программалар, сабақлықтар, оқыу методикалық қолланбалар, авторефератлар)

Хәзирги заман қарақалпақ тили. Лексика. Нөкис, 1964, 10,5 баспа табақ.

Очерки лексикологии современного каракалпакского литературного языка (филология илимлериниң кандидаты деген илимий дәреже алыуы ушын жазылған автореферат) Ташкент, 1964 Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, 1968, 18 баспа табақ.

Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы. Нөкис, 1973, 20,5 баспа табақ.

Развитие каракалпакской лексики в связи с развитием функциональных стилей литературного языка (филология илимлериниң докторы деген илимий дәреже алыуы ушын жазылған автореферат). Ташкент, 1973.

Қарақалпақ тили. Пединституттың рус тили хәм әдебияты факультетинде сырттан оқыушы студентлер ушын контроль жумыслары. Нөкис, 1960, 4 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң V—VI класслары ушын (К. Бердимуратов, Б. Қутлымуратов пенен бирге). Нөкис 1960, 15 баспа табақ.

Русско-каракалпакский словарь (буквы и, й) издательство иностранных словарей, Москва, 1961.

Рус мектеплериниң III—XI класслары ушын «Қарақалпақ тили» программасы (К. Бердимуратов пенен бирге). Нөкис, 1961-1969, 4 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Қарақалпақ мектеплерінің ІV—
класы үшін (К. Бердимуратов пенен бирге). Нөкіс,
1962, 10 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Рус мектептерінің 5—6 классла-
ры үшін (К. Бердимуратов хәм Б. Қутлымуратов пенен
бирге). Нөкіс, 1969, 15 баспа табақ.

Оқыу кітабы. Қарақалпақ мектептерінің ІV класы
ушын (С. Файзуллаев пенен бирге). Нөкіс, 1970, 13
баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Қарақалпақ мектептерінің ІV
класы ушын. Жаңа программа тийкарында (К. Берди-
муратов пенен бирге). Нөкіс, 1970—1988, 10 баспа та-
бақ.

Оқыу кітабы. Қарақалпақ мектептерінің ІІІ классы
ушын (Х. Галикеев хәм тағы басқалар менен бирге).
Нөкіс, 1969, 14 баспа табақ.

Қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша факультативлик сабақлардың программасы (Б. Қутлымуратов хәм тағы басқалар менен бирге) Нөкіс, 1970, 2 баспа табақ.

Классан тыс оқыу кітабы. Баслауыш класс оқыушылары ушын (Б. Қутлымуратов хәм тағы басқалар менен бирге). Нөкіс, 1974, 15 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Рус мектептерінің V классы ушын (Б. Қутлымуратов пенен бирге). Нөкіс, 1975, 9 баспа табақ.

ІV класста қарақалпақ тили. Муғаллимлер ушын (К. Бердимуратов пенен бирге). Нөкіс, 1975, 4 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Рус мектептерінің X классы ушын (Е. Еримбетов пенен бирге). Нөкіс, 1976, 10 баспа табақ.

Орфографиялық сөзлик. Баслауыш класс оқыушылары ушын (Б. Қутлымуратов хәм тағы басқалар менен бирге). Нөкіс 1979, 12 баспа табақ.

Хәзірги қарақалпақ тили, I бөлим, фонетика хәм лек-

психология. Университеттің филология факультетінің студенттері үшін (А. Даулетов пенен бірге). Нөкіс, 1982, 22 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. IV — IX қарақалпақ класслары үшін. Программа (коллектив). Нөкіс, 1978, 4 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Қешкі мектептер үшін (Б. Қутлымуратов пенен бірге). Нөкіс, 1975, 14 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Пособие для учителей (А. Умаров, П. Бекимбетов пенен бірге). Нөкіс, 1983, 8 баспа табақ.

Тил билимине кириспе. Университеттің филология факультетінің студенттері үшін (А. Даулетов пенен бірге). Нөкіс, 1988, 16 баспа табақ.

Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқытыу методикасы. Университеттің филология факультетінің студенттері үшін (К. Пирниязов пенен бірге). Нөкіс, 1988, 18 баспа табақ.

Қарақалпақ тилинің терминологиясы. Нөкіс, 1989, 6 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Қарақалпақ мектептерінің VI классы үшін (Б. Қутлымуратов, М. Даулетов пенен бірге). Нөкіс, 1980, 10 баспа табақ.

Оқыу кітабы. Қарақалпақ мектептерінің IV классы үшін (К. Алланазаров хәм Ж. Пирниязов пенен бірге). Нөкіс 1990, 18,5 баспа табақ.

Қарақалпақ тили. Қарақалпақ мектептерінің IV классы үшін (К. Алланазаров пенен бірге). Нөкіс. 1990, 14 баспа табақ.

IV класста «Оқыу кітабы» сабақлығы бойынша методикалық көрсетпелер, Нөкіс, 1990, 5 баспа табақ.

Хәзирги қарақалпақ тили, шынығыулар жыйнағы. филология факультетінің студенттері үшін. Нөкіс, 1990 18 баспа табақ.

Орфографиялық сөзлик, толықтырылып екінши басылыуы. Баслауыш класс оқыушылары үшін (Б. Қут-

лымуратов хәм Е. Каримуллаев пенен бирге). Нөкис, 1990, 13 баспа табақ.

Толық емес орта хәм улыўма билим беретугын мектеп программалары, қарақалпақ тили, IV—XI рус класслары ушын (Б. Қутлымуратов хәм Ж. Пирниязов пенен бирге). Нөкис 1989, 2,75 баспа табақ.

Толық емес орта хәм улыўма орта билим беретугын мектеп программалары, қарақалпақ тили (V—IX класлар) ушын (Б. Қутлымуратов пенен бирге). Нөкис, 1988, 3 баспа табақ.

Қарақалпақ тилин оқытыў методикасы курсының программасы, филология факультетиниң қарақалпақ тили хәм әдебияты бөлиминиң студентлери ушын (К. Пирниязов пенен бирге). Нөкис, 1988, 2 баспа табақ.

Қарақалпақ тили, 5-рус класслары ушын сабақлық (Б. Қутлымуратов пенен бирге). Нөкис, 1988, 8,68 баспа табақ.

Хәзирги қарақалпақ тили, синтаксис, университетиниң филология факультетлери ушын сабақлық (коллектив). Нөкис, 1986, 19,35 баспа табақ.

Қарақалпақ тилиниң программасы, рус мектеплериниң III—VIII класслары ушын (К. Бердимуратов пенен бирге). Нөкис, 1962, 3 баспа табақ.

Қарақалпақ тилиниң программасы, рус мектеплериниң IX—X класслары ушын (К. Бердимуратов пенен бирге). Нөкис, 1962, 2 баспа табақ.

Қарақалпақ тилиниң программасы, орта мектеплер ушын Коллектив. Нөкис, 1978,6 баспа табақ.

Қарақалпақ тили, рус мектеплериниң V класы ушын, Нөкис, 1990, 6,5 баспа табақ.

Русша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-русша сөйлесиў китабы Бекбергенов пенен бирге, Нөкис, 1990, 10 баспа табақ.

О терминологии каракалпакского языка. Сб. «Тюркская лексикология и лексикография». Москва, 1971 г.

Жийен жырау шығармаларының тили ҳаққында. «Әмиўдәрья» ж. 1958 №4.

Тилден пал тамсын десен. «Әмиўдәрья» 1967, №3. Көркем әдбият стилиниң тийкаргы өзгешеликлери. «Әмиўдәрья» ж. 1973 №5.

Қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыўы. «Совет мактаби» 1974, №9.

Ана тили сабағында орфографиялық нормаларды сақлау мәселесине. «Илимий методикалық топлам». Нөкис, 1971 ж.

Оқыўшыларда лексикалық синонимлерди дурыс пайдаланыу көнликпесин арттырыу ҳаққында. «Илимий методикалық топлам» Нөкис, 1971 ж.

Қарақалпақ әдебияты ҳәм жасларға атеистлик тәрбия беріу (М. Қайырбаев пенен бирге). «Илимий методикалық топлам» Нөкис, 1971.

Совет дәуиринде қарақалпақ тилиниң жәмийетлик функциясының кеңейіуи ҳәм функциональлық стильлериниң раўажланыўы. «Илимий методикалық топлам». Нөкис, 1976 ж.

Халық турмысының раўажланыўы — илимий әдебий тилдиң пайда болыу ҳәм раўажланыу тийкары.

«Илимий-методикалық топлам». Нөкис, 1976 ж.

Размышления о каракалпакском языке.

«Советская Каракалпакия» газ., I 135 /14655/, 13 июля 1988 г.

Терминлерди тәртиплестириу мәселеси ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газ., №117 (15036), 18 июня 1988 ж.

Тил нормаларына жетерли кеўил бөлейик. «Совет Қарақалпақстаны» газ., №48 (9381), 11 март 1966 ж.

Қуўатлауға турарлық. «Совет Қарақалпақстаны» газ., I сентябрь 1962 ж.

Қарақалпақ тилиниң орфографиясын тағы да жетилистириу ҳаққында (А. Бекбергенов пенен бирге).

«Совет Қарақалпақстаны» газ., №132 /15051/, 7 июль, 1988 ж.

Орфографиялық сөзліктен дурыс пайдаланайық.
«Совет Қарақалпақстаны» газ., 26 март, 1966 ж.

Көркем әдебиет стилинің тийкарғы өзгешеликлері,
«Әмиўдәрья» 1973 ж №5.

К вопросу развития лексики стиля художественной литературы в каракалпакском языке, сб. «Некоторые вопросы языкознания» Нукус, 1979.

К вопросу о развитии лексики официально — документального стиля, Сб. «Вопросы каракалпакского языкознания». Нукус, 1983 ж.

К вопросу подбора лексических материалов для диалектологического словаря каракалпакского языка. «Қарақалпақ тил билимінің айырым мәселелери». Нөкис 1987 ж.

Об изучении имени существительного в IV классе. Сборник научно-методических статей». Ташкент, 1972 ж.

Об изучении прилагательного по новой программе. «Сборник-методических статей». Ташкент, 1972 ж.

О развитии функциональных стилей каракалпакского литературного языка. «Сборник научно — методических статей» Ташкент, 1972 г.

Рус ҳам сырт ел әдебияты, қарақалпақ искусствосы бойынша мақалалар («Совет Қарақалпақстаны», «Советская Каракалпакия») ҳам «Жас Ленинши» газеталарында 1958 — 60-жыллар аралығында жәрияланды.

II. ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВТЫҢ РЕДАКТОРЛЫҚ ХЫЗМЕТІ

Қунназаров Е. Сопоставительный анализ сочетаемости переходных глаголов немецкого и каракалпакского языков. Нукус, 1980, 5,77 баспа табақ.

Некоторые вопросы филологии, сб. научных трудов, Нукус, 1981, 8 баспа табақ.

Қарақалпақ тилинде оқытуғын мектеплердин мұгаллимлери ушын илимий — методикалық топлам, 5-шығыуы, Нөкис — Ташкент 1976,6 баспа табақ.

«Хәзирги қарақалпақ тили» курсының программасы Университеттиң қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелиги ушын). Нөкис, 1979, 1,75 баспа табақ.

Қ у н н а з а р о в Е. Лингвистическое понятие валентности и роль его освоения в процессе преподавания немецкого языка в каракалпакской аудитории, Нукус, 1979, 6,5 баспа табақ.

Некоторые вопросы языкознания, Нукус, 1979 11,4 баспа табақ.

Вопросы каракалпакского языкознания (вместе с Насыровым Д. С. и др), Нукус, 1983 13,32 баспа табақ.

Қарақалпақ тилинде оқытуғын мектеплердин мұгаллимлери ушын илимий-методикалық топлам (Б. Қутлымұратов пенен бирге). Нөкис, 1976, 6 баспа табақ.

«Тил билимине кирисне» курсының программасы», Университеттиң қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелиги ушын, Нөкис, 1979, 1,5 баспа табақ.

Қ. М. Қ о щ а н о в. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области номинативной лексики, Нукус, 1989, 7,77 баспа табақ.

А. У м а р о в. Словарь антонимов и омонимов русского языка. Нукус, 1975, II, 44, баспа табақ.

А. У м а р о в. Структура и средства частей сложных предложений в русском и каракалпакском языках. Ташкент, «ФАН» 1985 г.

А. У м а р о в. Сложносочиненные предложения в русском и каракалпакском языках. Нукус, 1988,

А. Д ж а к с ы б а е в. Проблемы взаимодействия русского языка с каракалпакским национальным литературным языком, Нукус, 1980, 5,07 баспа табақ.

Қарақалпақ тилинде оқытуғын мектеплердин мұ-

галлимлери ушын методикалық жыйнақ. Нөкис, Ташкент, 1971, 9 баспа табақ.

Хәзирги қарақалпақ тили, морфология, университеттиң филология факультетлери ушын сабақлық (Насыров Д. С. хәм басқалар менен). Нөкис 1979, 16,5 баспа табақ.

Хәзирги қарақалпақ тили, синтаксис, университеттиң филология факультетлери ушын сабақлық (Д. С. Насыров хәм басқалар менен) Нөкис, 1986, 19,35 баспа табақ.

Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлери, I — V томлар. Нөкис, 1982 — 90 ж.

Қунназаров Е. Структурно-семантический анализ валентности глагола. Нукус, 1990, 7 баспа табақ.

III КӨРКЕМ АУДАРМАЛАР.

1. М. Твен. Том Сойердиң басынан кеширгенлери. Нөкис 1959, 19 баспа табақ.

2. М. Шолохов. Ашылған тың, II китап, Нөкис, 1961, 28, баспа табақ.

3. Ҳинд ертеклери (газета бетлеринде) 1958 — 1962 жыллары аралығындағы санларда.

IV. ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВТЫҢ ИЛИМИЙ БАСШЫЛЫғындағы жақланған кандидатлық диссертациялар.

Алланазаров Қ, Литературоведческие термины в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1983, 25 бет.

Алланиязова Ш. Термины прикладного искусства в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1985, 24 бет.

**V. ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВТЫҢ
ДИССЕРТАЦИЯЛАРГА ОППОНЕНТЛИК
ХЫЗМЕТИ**

ДОКТОРЛЫҚ ДИССЕРТАЦИЯЛАР

Кучкаров И. Семантика глаголов речи в Узбекском языке. Ташкент, 1978 г.

Доспанов У. Диалектная лексика каракалпакского языка в лингвогеографическом аспекте. Ташкент, 1980 г.

Абдуллаева Л. Стиместическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. Ташкент, 1980 г.

Давлетов М. Структурные типы простого осложненного предложения в современном каракалпакском языке. Ташкент, 1989 г.

Уразов М. Семантика казахского глагола
(Опыт сементической классификации).
Автореф, дисстации док. фил. наук. Алма-Ата, 1983 г.

Маматов Н. Собственносложные слова в узбекском языке. Ташкент, 1990 г.

VI КАНДИДАТЛЫҚ ДИССЕРТАЦИЯЛАР

Бекбергенов А. Имена числительные в каракалпакском языке. Ашхабад, 1971 г.

Орзова О. Туркменская лексика в произведениях русских писателей Туркменстана. Ашхабад, 1982 г.

**VII ЕСЕМУРАТ БЕРДИМУРАТОВТЫҢ
ТВОРЧЕСТВОСЫ ҲАҚҚЫНДА.**

Доспанов У. Бекбергенов А. Стиль—это человек. Рецензия. «Советская каракалпакия» газ., 21 июнь 1973, Омаров А.

Қайырбаев Ж. Доспанов У. Қарақалпақ лексикасы ҳаққында. Рецензия, «Совет Қарақалпақстаны», газ., 17 июль, 1973 ж.

Қунназаров Е. «Развитие каракалпакской лексики в связи с развитием функциональных стилей литературного языка.» «Советская тюркология» Ж, 1974, № 2.

Даулетов А. Илимнің жауынгер солдаты «Некис университети» газетасы. №40 723, 25 декабрь, 1981-жыл.

Доспанов О. Жаңа илим докторы «Совет Қарақалпақстаны» газ. 12 декабрь, 1973-жыл.

Абреймов Ж. Профессордың бахыты «Жас Ленинши» газ., №57 6119, 18 июль, 1989-жыл.

**Жумырбай Қайырбаев, Қарезим Амиралиев,
и НАСТАВНИК, и УЧЕНЫИ.**

На карақалпақском языке.

Издательство «Билим»

Редакторы Ж. Пирназарова.
Художники К. Рейпназаров.
Худ. редакторы Е. Хожамуратов
Тех. редакторы Г. Жолмурзина
Корректоры З. Палўаниязова.

ИБ № 96

Териўге берилген ўақты. 11.И.1991-ж. Басыўға рухсат
етилген ўақты. 25.И.91.ж. Қағаз форматы 70x108¹/₃₂.
Типографиялық қағаз №1 Эдебий гарнитура, кегль 10
Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 1,75 баспа
табақ, 2,45 шәртли баспа табақ 2,47 есап баспа табақ.
Тиражи 3000. Заказы 10. Баҳасы 80 т.

«Билим» баспасы, Нөкис қаласы, Калинин көшеси, 62.

ҚҚСР баспа сөз бойынша Мәмлекетлик комитетиниң
«Правда» газетасының 50 жыллығы атындағы Нөкис
полиграфкомбинаты. Нөкис қаласы, К.Маркс көшеси, 9.